

दोस्रो अध्याय

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी हो अनि ऊ भाषाका माध्यम सामाजिक सम्पर्क गर्दछ। आधुनिक भाषाविज्ञानका पितामह फर्डिनान्द दि सस्युरले भाषालाई एउटा सामाजिक विषय मानेका थिए। उनी भाषाका अन्य कुराबाहेक मानवीय भाषिक सम्पर्कमा हुने असीमित विविधताबारे धेरै आकर्षित बनेका थिए।^१ मानिसहरूले समाजमा आपसी सम्प्रेषणका लागि भाषालाई विभिन्न स्थितिमा प्रयोग गर्छन्। सामाजिक परिस्थितिअनुसार यसमा प्रयोग विविधता पाइन्छ। सामाजिक सम्पर्कका विविध सन्दर्भअनुरूप भाषा कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन आवश्यक र चासोपूर्ण विषय हुन आउँछ।

भाषाको समाजपरक अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र हो। सामान्य भाषाविज्ञानले भाषाको संरचना पक्षलाई जोड दिन्छ भने समाज भाषाविज्ञानमा चाहिँ भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिइन्छ। सामान्य भाषाविज्ञानले भाषालाई सन्दर्भ निरपेक्ष रूपमा अध्ययन गर्न खोज्छ भने समाज भाषाविज्ञानले चाहिँ भाषाको अध्ययनलाई समाज सापेक्ष एवम् प्रयोग सन्दर्भगत बनाउँछ।^२

समाज भाषाविज्ञान आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखा विशेष हो जसअन्तर्गत विभिन्न सामाजिक घटक र स्थितिले भाषा प्रयोगमा ल्याएको विविधताको अध्ययन गरिन्छ।

२.२ समाज भाषाविज्ञानको अर्थ अनि अध्ययन परम्परा

आदि सभ्यतादेखि नै मानिसले आफुलाई अभिव्यक्त गर्न भाषाको प्रयोग गर्‍यो। समाजको निर्माणपछि आपसी भाषिक सम्पर्क अझ बाक्लो भएर गएको मान्न सकिन्छ। यस दृष्टिमा समाजमा भाषाको प्रयोग प्राचीन विषय हो। तर समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा सन् १९७० को दशकतिर मात्र पूर्ण रूपले स्थापित भएको मानिन्छ। समाज भाषाविज्ञानको व्यवस्थित एवम् सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन सुरु भएको चार दशकभन्दा केही बढी मात्र भएको पाइए तापनि यो सीमित समयको छोटो ऐतिहासिक चिनारी बोकेको भाषाविज्ञानको यस प्रायोगिक शाखाले छोटो समयमा नै एउटा विकसित शाखाका रूपमा चिनारी बनाइसकेको पाइन्छ। भाषा तथा समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने समाज

^१ जर्जेन ज्यास्पर, सन् २०१०, 'स्टाइल एन्ड स्टाइलिङ इन् एडुकेसन', नेन्सी एच हनबर्गर एन्ड सान्द्रा एल मेक्के (सम्पा), *सोसियोलिङ्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्वेज एडुकेसन*, युके : लाइब्रेरी अन्ड कङ्ग्रेस, पृ १८१

^२ हेमाङ्गराज अधिकारी, सन् २०१०, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ३-४

भाषाविज्ञान अध्ययनको एउटा रुचिकर शाखाका रूपमा अझ बढी विकसित हुँदै गएकाले यसको महत्त्व पनि उत्तिकै बढ्दो देखिन्छ।^३

भाषा मानवले आर्जन गरेको एउटा विशिष्ट एवम् मूल्यवान् निधि हो। भाषाको अध्ययन तथा यसबारे अनुसन्धान प्रायः आजभन्दा दुई हजार वर्ष अघिदेखि नै हुँदै आएको मानिन्छ। यस दिशामा कार्य गर्ने पहिलो विद्वान् भारतका पाणिनी नै हुन् जसको कार्यलाई अमेरिकी भाषावैज्ञानिक ब्लुमफिल्डले ‘मानवीय बौद्धिकताको एउटा विशाल स्तम्भ’^४ मानेका छन्।

वास्तवमा युरोपमा भाषाहरूको वैज्ञानिक अध्ययन हुनअघि नै भारतमा व्याकरण लेखनको समुन्नत परम्परा रहेको थाहा पाइन्छ। संस्कृत तथा हिन्दी व्याकरणबारे रहेका ज्ञान अनि सूचना आदि मिसनेरीहरूले युरोपमा १६-१७औँ शताब्दीमा मात्र पुऱ्याएका हुन्। फलस्वरूप प्रथमपल्ट युरोपमा भाषाहरूको वैज्ञानिक अध्ययन सुरु भयो। युरोपका विलियम जोन्स (सन् १७४६-१७९४) नै यस्ता प्रथम विद्वान् थिए जसले संस्कृत भाषाको बृहत् अध्ययन गरी संस्कृत, ल्याटिन र ग्रीक भाषामाझ भएका केही समानताहरूलाई हेर्ने प्रयास गरे।^५

भारोपेली भाषाहरूको वैज्ञानिक तुलना भने फ्रेन्ज बोप (सन् १७९१-१८६९)-बाट भएको मानिन्छ भने सामान्य भाषाविज्ञान अथवा मानवीय बोली वा कथ्य भाषा अनि यसका प्रयोग विविधताबारे प्रथमपल्ट महत्त्वपूर्ण अध्ययन गर्ने विद्वान् विल्हेम्स जोन हमवोल्ट (सन् १७६९-१८३५) हुन् जसको अध्ययन सन् १८३६ मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। यसै अध्ययन परम्परालाई अघि बढाएर फर्दिनान्द दी सस्युर (सन् १८५७-१९३०)-ले आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा सुव्यवस्थित अनि वैज्ञानिक अध्ययन परम्पराको थालनी गरे।

भाषा कुनै व्यक्तिले आफ्नो भाव तथा विचारको सम्प्रेषणका लागि प्रयोग गर्ने एउटा माध्यम हो। कुनै पनि व्यक्तिले भाषाको प्रयोग आफुजस्तै अन्य व्यक्तिसित सम्पर्क गर्दा गर्ने गर्छ। आपसी भेटघाटका क्रममा व्यक्ति व्यक्तिमाझ वा व्यक्ति र समूह तथा समूह समूहमाझ वार्तालाप हुने गर्दछ। त्यसैले भाषाले सामाजिक सम्पर्क स्थापित गर्दै यसलाई निरन्तरता पनि प्रदान गर्दछ। वास्तवमा जबदेखि मानवीय सभ्यता अनि समूह र समाजको स्थापना भयो त्यसै बेलादेखि नै उनीहरू माझ कुनै न कुनै किसिमले सम्पर्क पनि

^३हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४

^४ल्योनार्ड ब्लुमफिल्ड, सन् १९९६, ल्याङ्ग्वेज, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स प्राइभेट लिमिटेड, पृ ११

^५ल्योनार्ड ब्लुमफिल्ड, ल्याङ्ग्वेज, पूर्ववत्, पृ १२

स्थापित हुन गयो। त्यस सम्पर्कलाई स्थापित गर्ने एउटा विशिष्ट एवम् प्रभावकारी माध्यमका रूपमा सम्भवतः भाषाको विकास पनि भयो। कुनै पनि समाज भाषा, संस्कृति, व्यवसाय तथा रहनसहन आदि कारक तत्त्वद्वारा निर्मित हुन्छ। त्यसरी एउटै किसिमका भाषा, संस्कार, संस्कृति, व्यवसाय तथा जीवन-शैलीले निर्माण गरेको समाजलाई भाषाले जीवन्तता दिएको हुन्छ। यस अर्थमा भाषा अनि समाजको आपसी सम्बन्ध धेरै प्राचीन रहेको पाइन्छ। समाजका सदस्यहरूले सामाजिक विभिन्न परिस्थितिहरूमा आफुलाई चिनाउने अनि प्रस्तुत गर्ने कार्यद्वारा भाषाको विकास पनि गर्दै लगे। मानवीय सभ्यताद्वारा सिर्जित भाषा-कलाको अध्ययनमाथि उल्लेख भएझैं धेरै अधिदेखि भएको पाइए तापनि समाज अनि भाषाको सम्बन्ध तथा भाषाको समाज सापेक्षिक अध्ययन भने धेरै पछिबाट सुरु भएको हो। समाज भाषाविज्ञानको अवधारणा अनि अध्ययन भाषाविज्ञानको प्रायोगिक शाखा विशेषान्तर्गत पर्दछ। अन्यान्य अध्ययनका क्षेत्रजस्तै समाज भाषाविज्ञानको अवधारणालाई स्थापित गर्न पनि धेरै अध्ययन-विधि, उद्देश्य, प्रकाशन, सङ्गोष्ठी तथा सङ्गठन आदि कार्यहरूको सम्पादन भएको हो। समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा उत्तर अमेरिकामा धेरै कार्य भएको मानिन्छ भने युरोपमा पनि मिलेट (सन् १९२६), फर्थ (सन् १९५७), कोह (सन् १९५६) अनि सोमर फेल्ट (सन् १९३८) प्रभृति विद्वान्हरूले अर्थ अनि सामाजिक सन्दर्भको अध्ययन गर्दै आएका हुन्।^६

सन् १९२४ मा लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अन्तर्गत अमेरिकाको स्थापना अनि सन् १९२७ मा 'ल्याङ्ग्वेज' जर्नलको प्रकाशनद्वारा भाषाहरूका अध्ययनमा अमेरिकाली सम्प्रदायले निकै प्रगति गर्‍यो, फलस्वरूप रूप अनि अर्थका अध्ययनमा केन्द्रित ब्लुमफिल्डको संरचनावादको उदय भयो। यसका साथै फ्रान्ज बोआजद्वारा प्रभावित एडवर्ड सपिरको नवअवधारणावाद पनि देखा पर्‍यो। यी दुवै किसिमका अध्ययनका प्रभावस्वरूप समाज भाषाविज्ञानको उदय भएको कुरा धेरै विद्वान्हरूले गरेका छन्।^७

समाज भाषाविज्ञान शब्दको प्रथम प्रयोग सन् १९४९ मा एउटा सङ्गोष्ठी पत्रमा भएको अनि सन् १९५२ मा प्रथमचोटि यो शब्द प्रकाशित रूपमा प्रचलनमा आएको थाहा लाग्छ।^८ यसपछि यस शब्दको प्रयोग धेरै पुस्तकहरूमा, कहीं कहीं योजक चिह्नका साथ (समाज-भाषाविज्ञान) प्रकाशित भएको पाइन्छ।

^६ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सन् १९९८, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम ह्युबनर (सम्पा), अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ३

^७ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम ह्युबनर (सम्पा), पूर्वतत् 'हेभर सी क्युरी, सन् १९५२, ए प्रोजेक्सन अन्तर्गत सासियोलिङ्ग्विस्टिक्स, एम ह्युबनर (सम्पा), चार्ल्स ए फर्ग्युसन, १९९८, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सपेक्टिभ्स: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, -मा उद्धृत

विशेष गरी युरियल बेनरिकद्वारा सम्पादित न्यु यर्कको लिङ्ग्विस्टिक सर्कलको जर्नल 'वर्ड'-मा यस शब्दको प्रयोग धेरै भएको थियो। वास्तवमा उक्त 'वर्ड' जर्नल नै सन् १९५० का दशकमा भाषा तथा समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने एउटा मञ्च बन्यो अनि त्यो सन् १९५९ मा प्रकाशित फर्ग्युसनको 'डाइग्लोसिया'-को प्रकाशन स्थल पनि बन्यो।

यसपछि समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा एउटा खुड्किलो नै मानिएको हिम्सको 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड कल्चर इन् सोसाइटी' सन् १९६४ मा प्रकाशित भयो जसमा यस क्षेत्रमा कार्य गर्ने त्यस समयका केही अग्रपङ्क्तिका भाषाविज्ञानीहरूको अध्ययन प्रस्तुत भएको पाइन्छ।^९

समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा ठोस कार्य गर्ने विद्वान् हुन् जे ए फिस्मन्। सन् १९६० को दशकमा फिस्मन्का धेरै अध्ययनहरू प्रकाशित पाइन्छ जसमध्ये सन् १९६८ मा प्रकाशित 'रिडिङ्ग्स् इन द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज' विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण अनि चर्चित हो। समाज भाषाविज्ञानको विषय एवम् कार्यक्षेत्रलाई समेटेर लेखिएको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति गिग्लियोलीको 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसियल कन्टेक्ट'-लाई मान्न सकिन्छ, जो सर्वप्रथम सन् १९७२ मा प्रकाशित पाइन्छ।

कुनै पनि ज्ञानानुशासन वा विषयको विकासका निम्ति संस्थागत रूपमा त्यसलाई स्थापित गर्नु अनि पाठ्यक्रमका माध्यम विधिवत् अध्ययन-अनुसन्धान गर्नु आदि विषय अनिवार्य रहन्छ। ज्ञान-विज्ञान आदिसित सम्बन्धित प्रायः सबै विधालाई संस्था अनि शिक्षण प्रणाली तथा अनुसन्धानसित जोड्ने कार्य भएको निर्विवाद छ। समाज भाषाविज्ञानलाई भाषाविज्ञानको एउटा प्रायोगिक शाखाविशेषका रूपमा विकास गर्नमा पनि यस्तै प्रयासहरू धेरै उपयोगी बनेको देखिन्छ। सन् १९६६ मा अमेरिकाको योसिभा विश्वविद्यालयमा फिस्मन् अनि भिराजनले 'भाषा अनि व्यवहार' नामक पाठ्यक्रम सुरु गरे जसअन्तर्गत गुम्पर्ज अनि हाइम्स (सन् १९६४), हर्जलर (सन् १९६५) र जेस्पर्सन (सन् १९६४) आदिका अध्ययन-अनुसन्धान कृतिहरू अनि अन्य केही पाठहरूको समावेश गरिएको थियो। त्यही समयमा लस एन्जलसको एलएसए लिङ्ग्विस्टिक इन्स्टिट्युटमा लेवभले 'इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स' विषय पढाउने कार्य गरे।^{१०} उक्त अध्ययन-अध्यापनले व्याकरण सिद्धान्त अनि भाषिक परिवर्तनको विषयलाई धेरै प्रमुखता दिएको पाइन्छ।

^९ चार्ल्स ए फर्ग्युसन, सासियोलिङ्ग्विस्टिक पर्सोक्टिक्ज: पेपर्स अन ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी-१९५८-१९९४, एम हुब्लर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ४

^{१०} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्

समाज भाषाविज्ञानबारे लेवभको अध्ययन परम्परामा रहेर कासरूले सन् १९६४ मा इलोनोइस विश्वविद्यालयमा पढाउने कार्य सुरु गरे जहाँ पाठका रूपमा फर्थ (सन् १९५७), होइजर (सन् १९५४), हाइम्स (सन् १९६४) तथा जेस्पर्सन (सन् १९४६) आदिलाई समावेश गरिएको थाहा लाग्छ। एउटा उल्लेख्य कुरा के देखिन्छ भने सन् १९६२ मा नै वास्तवमा वासिङ्टन विश्वविद्यालयमा भाषाविज्ञान पढाउने क्रममा फर्ग्युसनले समाज भाषाविज्ञान पढाउने कार्य गरिसकेका थिए। फर्ग्युसनले समाज भाषाविज्ञानको अवधारणा लाई कोहेन (सन् १९५६), फर्ग्युसन अनि गुम्पर्ज (सन् १९६०), वक्सम्यान (सन् १९६०), क्लज (सन् १९५२), मिब्लेट (सन् १९२८) अनि विब्रेक (सन् १९५३) आदिका अध्ययनमा निहित रहेर विकास गरेका थिए भने जानकारी पाइन्छ। वास्तवमा फर्ग्युसनको यही 'समाजभाषिक पाठ' नै अमेरिकामा पाठ्यक्रमका रूपमा पढाइएको पहिलो पाठ हो।^{११}

समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन-अनुसन्धान र विकास विविध प्रकारले भएको पाइन्छ। विशेष गरेर यसमा सिद्धान्त विधि र पद्धति; सूक्ष्म तथा स्थूल अध्ययन अनि नृजातीय भाषा अध्ययन आदि भिन्न भिन्न किसिमका अध्ययन पद्धति समावेश रहेको पाइन्छ। गुम्पर्ज यसको सिद्धान्त अनि विधिबारे धेरै केन्द्रित रहेका थिए भने लेवभ भाषिक प्रयोग विविधताको सूक्ष्म अध्ययनतर्फ बढी आग्रही थिए। त्यसरी नै फिस्मन्को अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञानको स्थूल अध्ययन मान्न सकिन्छ भने हाइम्सको अध्ययनलाई अन्तर्विषयक ज्ञानानुशासनमा आधारित नृजातीय भाषिक अनुसन्धान मान्न सकिन्छ।^{१२} समाज भाषाविज्ञानको थालनीका यस्ता अध्ययनहरूले के बुझाउँदछ भने यस शाखाको अध्ययन प्राथमिक अवस्थादेखि नै विस्तृत रहेको थियो। वास्तवमा भाषाको अध्ययन समाजको सापेक्षतामा गरिनु आफैमा एउटा बृहत् अभ्यास हुन जान्छ कारण समाज विविध घटकको समावेशद्वारा निर्मित हुन्छ। भाषा, जाति, पेसा, धर्म, संस्कृति आदि कुराहरू समाजको निर्माणमा अनि सामाजिक व्यवस्था तथा जीवनको निरन्तर विकासमा महत्त्वपूर्ण रहन्छ। भाषाबाहेक माथि उल्लेख भएका विभिन्न सामाजिक घटक अनि परिस्थिति आदिले समाजको भाषिक व्यवहारमा धेरै हेरफेर अनि विविधता ल्याएको हुँदछ। यसै कारण सामाजिक सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्दा समाजको वर्गीकरण अनि विभिन्न घटकका कारण भाषा प्रयोगमा आएको भिन्नतालाई खुट्ट्याउने अनि त्यसका कारण पत्तो लगाउने आदि अध्ययन आवश्यक रहन्छ। त्यसैले गर्दा पनि समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रलाई व्यापक मानिन्छ।

^{११} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ४-५

^{१२} चार्ल्स ए फर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ५

आधुनिक भाषाविज्ञानको धेरै विकास भएपछि यसका अन्य धेरै शाखा-उपशाखा जस्तै ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, तुलनात्मक भाषाविज्ञान, वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आदि विधाको विकास पनि भयो। भाषाको सम्बन्ध मानवीय जीवनको विविध परिस्थितिसित रहेको हुनाले यसका प्रायोगिक शाखाहरू पनि विकसित भए। यसै क्रममा भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्दै भाषाको समाजसापेक्षित अध्ययन गर्ने परम्पराको विकासले समाज भाषाविज्ञानको उदय भएको मानिन्छ।

सामाजिक सन्दर्भमा गरिने भाषाको अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ।^{१३} अर्थात् समाज भाषाविज्ञानले सामाजिक सम्बन्ध अनि विविध सन्दर्भका आधारमा भाषा अनि त्यसको प्रयोगको अध्ययन गर्दछ। भाषाको अध्ययन-अनुसन्धान अनि शिक्षणका सन्दर्भमा एउटा मुख्य अध्ययन क्षेत्रका रूपमा विगत केही दशकयता समाज भाषाविज्ञान एउटा प्रमुख अनि प्रचलित शाखाका रूपमा विकसित भएको पाइन्छ। भाषाको अध्ययन परम्परामा शब्दको अर्थ अनि सांस्कृतिक सम्बन्ध तथा भाषिकाको अध्ययन धेरै अघिदेखि हुँदै आएको पाइए तापनि अचेल ती अध्ययनहरू समाज भाषाविज्ञानकै अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने कुरा स्वीकारिन्छ। तथापि भाषा अध्ययनको एउटा नितान्त भिन्न प्रायोगिक शाखा विशेषका रूपमा समाज भाषाविज्ञानको विकास भने सन् १९६० को दशक यता भएको मानिन्छ।^{१४}

साधारण भाषामा व्यक्तिहरूको समूहलाई समाज मानिन्छ। 'कुनै पनि समाजका व्यक्ति वा सदस्यहरू कुनै निर्दिष्ट वा एकाधिक उद्देश्य अनि सम्बन्धहरूद्वारा एकाअर्कामा आश्रित रहन्छन्।'^{१५} यिनै उद्देश्य प्राप्तिका लागि, सम्बन्ध निर्वाहनका निमित्त समाजका यी व्यक्तिहरू एकाअर्काका सम्पर्कमा रहन्छन् जसको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण, सक्रिय र प्रभावकारी माध्यम भाषा हो।

मानवीय सभ्यताको विकाससँगै विविध किसिमका समाजको निर्माण पनि हुँदै गएको पाइन्छ। सभ्यताको थालनीमा जङ्गली स्वभावका घुमन्ते-फिरन्तेको जमात हुँदै कृषि सभ्यतासम्म आइपुग्दा मानवीय समाजमा विविध संस्कृतिको विकास पनि भयो। खानपान, भेषभूषा, आचार-संस्कार, रीति-थिति, विधि-विधान, भाषा-शैली आदि जस्ता कुराहरूमा पनि निरन्तर विकास, विस्तार र मिश्रण हुँदै गयो। अधिको समाज धेरजसो एउटै भाषा, एउटै संस्कृति तथा जातीयताद्वारा धेरै निर्मित हुने गर्दथ्यो तर सभ्यताको विकाससँगै क्रमशः परिवर्तन हुँदै गएको व्यवसाय अनि त्यससित जोडिएको अर्थार्जन वा

^{१३}आर ए हड्सन, सन् १९९९, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ९

^{१४}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ १

^{१५}रोनाल्ड वाड्रह, सन् १९८६, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, युके : बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १

अर्थव्यवस्था आदिका प्रभावका कारण मानवीय समाजमा आप्रवासन सुरु भयो। यही यायावर आचरण, आर्थिक बाध्यता अनि साम्राज्य स्थापना गरी शासन प्रभुत्व जमाउने मानवीय जन्मजात प्रकृति आदि कारणले कालान्तरमा समाज बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय हुँदै गयो। वर्तमान विश्वको प्रायः समाज नै बहुभाषी छ। यसै कारण कुनै पनि समाजमा एउटा मात्र भाषा बोल्ने व्यक्तिहरू मात्र हुन्छन् भन्ने अधिको मान्यता अब सार्थक रहेन। बहुभाषिकताका कारण समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र एकातिर जटिल बन्दै गएको छ भने अर्कातिर रोचक पनि भएको छ। आजका सन्दर्भमा भाषिक समुदाय, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण तथा बहुभाषिकता, कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन आदि कुराहरूको चर्चा समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत महत्त्वपूर्ण रहन्छन्। यस अध्यायमा समाज भाषाविज्ञानका यिनै विविध कुराहरूलाई उपशीर्षकमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

समाज भाषाविज्ञानबारे चर्चा गर्ने केही विद्वान्हरूले भाषिक विषयका धेरै पक्षबारे चर्चा गरेका छन्। अग्निहोत्री (सन् १९८८) भन्छन्- 'यदि समाज भाषाविज्ञानले आफुलाई एउटा गम्भीर विषयका रूपमा स्थापित गर्ने धृष्टता राख्छ भने धेरै प्रश्नहरूको उत्तर यसले खोजिनिकाल्नु पर्ने हुन्छ। कोही पनि समाज भाषाविज्ञानीले भाषिका अनि भाषाबारेका विवाद, सामाजिक स्तर अनि बहुभाषिकता, लिपिको चयन तथा सिकारूको भाषाप्रतिको अभिवृत्ति/मनोवृत्ति आदि विषयलाई कसरी चर्चा वा सम्बोधन गर्छन् भन्ने कुराले धेरै महत्त्व राख्दछ।'^{१६} उनी अझ भन्छन्- 'हामीलाई एक भाषी समूह होइन तर बहुभाषी समाजका व्यवहारको अध्ययनका निम्ति समाज भाषाविज्ञानको एउटा सक्रिय विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ।'^{१७} यस भनाइको तात्पर्य के हुन जान्छ भने समाज भाषाविज्ञानले समाजमा प्रचलित भाषाको प्रयोग विविधताको अध्ययन मात्र गर्दैन तर त्यसको अन्य यावत पक्षहरूको विश्लेषण तथा अन्वेषण पनि गर्दछ। बहुभाषिकताले ल्याएको भिन्न भिन्न परिस्थितिगत सम्भावनाहरू पनि समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछन्।

भाषा कुनै समाजमा बसेका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने सम्पर्कको माध्यम हो। त्यसैले समाज तथा भाषाको धेरै निकट सम्बन्ध रहेको हुन्छ। वर्मा अनि कृष्णस्वामी (१९९४) लेख्छन्- समाज भाषाविज्ञानले

^{१६}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्त एन्ड कैलास एस अग्रवाल (सम्पा), सन् १९८८, स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : क्रिएटिव बुक्स, पृ १८

^{१७}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्त एन्ड कैलास एस अग्रवाल (सम्पा), स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २०-२१

सामाजिक ढाँचा तथा भाषिकागत विविधताको अध्ययन गर्नु पर्दछ।^{१६} समाजशास्त्रले समाजमा भएको परिवर्तनको अध्ययन गर्दछ भने भाषाविज्ञानले भाषाको प्रचलनमा आएको अन्तरको अध्ययन गर्दछ। यी दुई किसिमका परिवर्तनको पारस्परिक क्रिया वा प्रभावको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ।^{१७}

मानिसहरूले विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने भाषाको विवेचनाले भाषाका प्रकार्यबारे धेरै सूचना उपलब्ध गर्दछ साथै यस किसिमका अध्ययनले कुनै पनि समुदायमा कस्तो किसिमको सामाजिक सम्बन्ध स्थापित छ भन्ने कुरो पनि बुझाउँदछ।^{१८} समाज भाषाविज्ञानीहरू विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा किन वक्ताहरूले विविध किसिमका भाषिक व्यवहार गर्छन् भन्ने कुरामा धेरै इच्छुक हुन्छन्। यस अतिरिक्त भाषाको सामाजिक प्रकारलाई चिन्न अनि त्यसले सम्प्रेषित गर्ने सामाजिक अर्थलाई बुझ्न समाज भाषाविज्ञानी अग्रसर रहन्छन्। समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन परम्पराले यस्ता विविध पक्षलाई समेटेको मान्न सकिन्छ।

२.३ समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषा तथा समाजका बिचको सम्बन्धको अध्ययन गरिन्छ। समाजमा बस्ने प्रत्येक वर्ग, जाति, व्यक्ति वा समुदाय भाषाकै माध्यमले आपसी सम्पर्क गर्दछन्। आजको समाज बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक छ। त्यसैले गर्दा समाज भाषाविज्ञानको कार्यक्षेत्र पनि त्यतिकै चुनौतीपूर्ण एवम् जटिल देखिन्छ। भाषाको सामाजिक प्रयोगमा सामाजिक स्तर आदि कुराहरू प्रभावकारी बन्छन्। जातीय, वर्गीय, धार्मिक, शैक्षिक, लैङ्गिक पेसागत आदि सामाजिक वर्गीकरणका कारण भाषिक प्रयोगमा विविधता हुने देखिन्छ। त्यति मात्र नभई भाषाको प्रयोगसित सम्बन्धित समाज, मानवशास्त्र, मनोविज्ञान आदिसितको सम्बन्धका कारण पनि समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र अन्तर्विषयक रहेको स्पष्ट छ। विभिन्न विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित भएकाले यसलाई भाषाविज्ञानको बहुवैषयिक विधा पनि भन्ने गरिन्छ।^{१९} यसबाट समाज भाषाविज्ञान धेरै विषय क्षेत्रसँग सम्बन्ध राख्ने अनि ती विषयवस्तुसित सम्बद्ध अध्ययनको एउटा प्रायोगिक क्षेत्र हो भन्ने बुझिन्छ।

^{१६}एस के बर्मा एन्ड एन कृष्णस्वामी, सन् १९९४, *मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स* : एन इन्ट्रडक्सन, दिल्ली : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ २२

^{१७}एस एन अरोरा, सन् २०००, *सम एस्पेक्ट्स अफ लिङ्ग्विस्टिक्स, फोनेटिक्स एन्ड मडर्न इङ्ग्लिस ग्रामर*, बरेली : स्टुडेन्ट स्टोर, पृ १२

^{१८}जेनेट होल्म्स, सन् १९९२, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु यर्क : लडमेन, पृ १

^{१९}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ५

२.४ भाषिक समुदाय

सामाजिक प्रकार्यका रूपमा सामाजिक संरचना, मूल्य तथा मान्यतासित भाषाको घनिष्ठ सम्बन्ध रहने हुनाले विभिन्न भाषा-भाषिका र बोली आदिको विश्लेषण विविध प्रकारले गरिन्छ।^{२३} सामाजिक सम्पर्क आफैमा एउटा जटिल विषय हो। सामाजिक संरचना अनि नियम तथा विविध आस्था आदिले समाजको भाषिक व्यावहारमा अन्तर ल्याएको हुन्छ। यति मात्र नभई कुनै स्तरीय, मान्यता प्राप्त वा सम्पर्क भाषाका सामान्यस्य समाजका मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक लाभ तथा अधिकारसित पनि रहेको हुँदछ।^{२३} धेरैजसो स्थितिमा समाजका व्यक्तिहरूले आफ्नो भाषाका रूपमा यस्तो प्रभावकारी भाषा अङ्गीकार गर्ने गर्दछन्। यसो भए तापनि त्यस्ता व्यक्तिहरूको मूल भाषा भने अरु नै हुने गर्दछ अनि ती मानिसहरू आफ्नो त्यही मूल भाषा वा मातृभाषाका वक्ता भनी चिनिन्छन्। सामाजिक, राजनीतिक रूपमा उनीहरूले आफुलाई भिन्न वक्ताका रूपमा चिनाउन चाहे पनि भाषावैज्ञानिक आधारमा भने उनीहरूलाई आफ्नो मूल भाषाकै वक्ताहरूको समुदायका रूपमा चिनिन्छ।

समाजलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ जसमध्ये भाषिक आधार प्रमुख हो। भाषागत आधारमा विभाजित एउटै भाषा बोल्ने समुदाय विशेषलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ। ‘जब मानिसहरू एउटा समूहमा रहन्छन् तब केही अपवाद छोडेर सधैंजसो उनीहरू एकै किसिमको अनि एउटै भाषाको प्रयोग गर्छन्। तथापि उनीहरूको भाषा-प्रयोगमा भने विविधता रहेको हुन सक्छ।’^{२४} भाषिक विभेद भए तापनि मूलमा एउटै भाषा प्रयोग गर्ने भएकाले ती वक्ताहरूलाई भाषिक समुदाय भनेर चिनिन्छ। यस अर्थमा कुनै विशेष भाषा बेल्ले व्यक्तिहरूको समुदायलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ। ‘भाषिक समुदायले अन्य समुदायभन्दा पृथक् प्रकृतिको भाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन्।’^{२५} एउटा उल्लेखनीय कुरा के पाउन सकिन्छ भने कुनै एउटा भाषिक समुदायका सदस्य भनेर चिनिएका व्यक्तिहरू अन्य भाषा बोल्ने भिन्न भिन्न वर्ग र पेसा अँगाल्ने पनि हुन सक्छन्। अर्थात्, ‘जुनसुकै क्षेत्रमा बस्ने र सामाजिक दृष्टिले जुनसुकै वर्गका भए पनि एउटै भाषा बोल्ने समुदायलाई व्यापक अर्थमा एउटा भाषिक समुदाय भनेर चिनिन्छ।’^{२६} जस्तै, नेपाली भाषा बोल्ने नेपाली भाषिक समुदाय, हिन्दी भाषा बोल्ने हिन्दी भाषिक समुदाय, लेप्चा भाषा

^{२३}पिटर ट्रुडजिल, सन् १९८४, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, युके : पेङ्ग्विन, पृ १९

^{२३}पिटर ट्रुडजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्

^{२४}जेनेट होल्म्स, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १९०

^{२५}शान्तिप्रसाद ढकाल, सन् २००६, प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : शुभकामना बुक्स, पृ ३९

^{२६}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ६

बोल्ने लेप्चा भाषिक समुदाय इत्यादि। अर्थात् विश्वभरिका जे-जति भाषाहरू छन् सोही किसिमले भाषिक समुदाय पनि भिन्न भिन्न हुन सक्छन्।^{२७} भाषिक समुदाय अनि उनीहरूको विशेषताबारे धेरै समाज भाषाविज्ञानीहरूले चर्चा गरेका छन् जसमध्ये मुख्य रूपमा गुम्पर्ज (सन् १९६८), हड्सन (सन् १९८०), वाड्रह (सन् १९८६), स्पल्स्की (सन् १९९८) आदिका धारणा धेरै मान्य देखिन्छन्।

भाषा एउटा सामाजिक प्रकार्य वा घटना हो किनभने त्यो भाषा प्रयोक्ताको मुख-मस्तिष्कमा रहन्छ अनि सामाजिक परिस्थितिअनुसार त्यसको प्रयोग हुने गर्दछ। सबै किसिमका सम्पर्क भाषिक नभए पनि भाषा नै तर सम्पर्कको सबैभन्दा शक्तिशाली अनि प्रभावकारी माध्यम हो। विश्वका विभिन्न प्रान्तमा बस्ने भिन्न भिन्न जाति तथा मानव समूहका आआफ्नै भाषा हुन्छन् वा भनौं सबै मानव समूहका भाषाहरू छन्। बोली वा कथ्य भाषा संसारका सबै समूहले आर्जन गरेको हुन्छ भने ती बोली वा भाषिक सम्पर्क एउटा सामाजिक प्रक्रिया हो जहाँ सामाजिक रूपले स्वीकृत वा मान्य नियम र सम्भावनालाई सर्वोपरि महत्त्व दिई भाषिक व्यवहार सन्पन्न गरिन्छ। त्यसैले सामाजिक रूपले परिभाषित विश्वको भाषिक घटना वा कार्यको विश्लेषण गर्दा भाषा प्रयोगको अध्ययन आवश्यक रहन्छ। किनभने यसले सामान्य व्यवहारगत मानदण्डलाई दर्शाउँछ। गुम्पर्जका मतअनुसार त्यही भाषिक व्यवहारगत मानदण्ड निर्वाह गर्दै भाषा प्रयोग गर्ने सामाजिक रूपले परिभाषित विश्व नै भाषिक समुदाय हो जहाँ कुनै पनि व्यक्ति मौखिक सङ्केतहरू वा बोलीका साझा नियमद्वारा आपसी सम्पर्क गर्दछन् अनि भाषा-प्रयोगमा परिलक्षित भिन्नताद्वारा पनि सम्प्रेषण गर्दछन्।^{२८}

भाषिक समुदाय भन्नाले भाषिक निजत्व वा विशिष्टता भएका कुनै पनि समूह, गाउँ वा कुनै अञ्चलका जनगण वा व्यवसाय वा संस्थागत रूपमा निर्मित विशेष समूह आदि भनी बुझ्न सकिन्छ। आफ्नै किसिमको भाषिक निजत्व/विशेषता बोकेको यस्तो समूहको बोली वा व्यवहारमा एक किसिमको नियमवद्धता पाइन्छ जो सीमित व्याकरणिक नियममा आधारित हुन्छ अनि जसद्वारा अर्थपूर्ण वाक्यहरूको निर्माण हुँदछ।^{२९} व्याकरणगत नियमका अभावमा ती बोलीहरू बोधगम्य हुँदैनन्। यदि ती व्याकरणिक वा भाषिक सङ्केत वा नियम परस्परमा बोधगम्य भएमा उनीहरू एउटै भाषिक समुदायका रूपमा चिनिन्छन् अनि नभएमा भिन्न भाषिक समुदायका हुँदछन्। यिनै भाषिक समुदायले आफ्ना व्यवहारमा प्रयोग गर्ने

^{२७}एन कृष्णस्वामी एन्ड एट अल., सन् २००६, *मडर्न एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स एन इन्ट्रडक्सन*, हैदरावाद : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड, पृ १३

^{२८}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९६८, *द स्पिज कम्प्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, न्यु यर्क : म्याकमिलन, पृ ३८१

^{२९}जन जे गुम्पर्ज, *द स्पिज कम्प्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, पूर्ववत्

भाषिक वा व्याकरणिक नियम आदिको वर्णन र विश्लेषण नै भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा पर्दछ भने समाज भाषाविज्ञानका निम्ति तिनै बोलीका नियम र विविधताको अध्ययन र भाषिक व्यवहारको विश्लेषण एउटा आरम्भ बिन्दु हो।^{३०} भाषिक समुदायको समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत भाषिक चयन तथा नियम, विशिष्ट प्रयोग, भाषिका, शैली तथा सन्दर्भगत प्रयोग अनि भाषिक विविधता तथा समानताजस्ता विषयहरू पर्दछन्।^{३१} गुम्पर्ज (सन् १९६८) मान्दछन्, कुनै पनि भाषिक समुदायको भाषिक प्रयोगमा केही भेद वा विविधता पाइन्छ। तथापि त्यस्ता विविधता वा प्रयोगभिन्नता कुनै साझा सामाजिक नियम आदिको बोधद्वारा निर्देशित हुने गर्दछ, जो बोली अनि सामाजिक कार्य विधिको सम्बन्धद्वारा पनि निर्देशित रहन्छन्। उनी यसलाई भाषिक समुदायको सम्प्रेषणको सामाजिक आदर्श वा नमुना मान्दछन्।^{३२}

जसरी भाषा, भाषिका वा भाषाका भेद आदिलाई परिमार्जित गर्न गाह्रो हुन्छ त्यसरी नै भाषिक समुदायको स्पष्ट परिभाषा दिनु पनि कठिन हुन्छ। तथापि माथि उल्लेख भएअनुसार भाषिक समुदायको परिभाषा वा प्रकृति इत्यादिका विषयमा धेरैले चर्चा भने गरेका छन्। लियोन्सले भाषिक समुदायको सहज-सरल परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन्। उनी भन्छन्, कुनै एउटा भाषा प्रयोग गर्ने सबै मानिसहरू त्यस भाषाका भाषिक समुदाय हुन्। तर लियोन्सको यो परिभाषा आफैमा पूर्ण छैन भन्ने मत धेरै विद्वान्हरूको रहेको छ। लियोन्सको परिभाषाले वास्तविक भाषिक समुदाय को हुन् भन्ने आशय व्यक्त गरेको छ भने कतिपय भाषावैज्ञानिकहरूले भाषिक समुदायबारे अन्य धारणालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन्। कतिले अवास्तविक-आदर्श भाषिक समुदाय (Ideal Speech Community)-को चर्चा पनि गरेका छन्, जसअन्तर्गत चम्स्कीको स्वजातीय भाषिक समुदाय (Homogenous Speech Community)-को धारणालाई लिन सकिन्छ।^{३३}

लियोन्सले जस्तै ब्लुमफिल्ड र हकेटले पनि भाषिक समुदायको एकपक्षीय परिभाषा दिएको बुझिन्छ। ब्लुमफिल्ड भन्छन्- 'भाषिक समुदाय मानिसहरूको एउटा त्यस्तो समूह हो जसले भाषिक सङ्केतहरूमा समान वा एउटै व्यवस्थाको प्रयोग गर्छन्।'^{३४} हकेटका मतअनुसार कुनै साझा भाषाका

^{३०} जन जे गुम्पर्ज, *द स्पिच कम्युनिटी, इन्टरनेसनल इन्साइक्लोपिडिया अफ सोसियल साइन्सेस*, पूर्ववत्

^{३१} जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्, पृ ३८२

^{३२} जन जे गुम्पर्ज, पूर्ववत्

^{३३} विष्णु एस राई, सन् १९९९, *फन्डामेन्टल्स अफ एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, काठमाडौं : हिरा बुक्स इन्टरप्राइज, पृ ३५

^{३४} लियोनार्ड ब्लुमफिल्ड, *ल्याङ्ग्वेज*, पूर्ववत्, पृ २९

माध्यमले एकाअर्कामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्पर्क गर्ने मानिसहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ।^{३५}

माथि प्रस्तुत गरिएका दुवै परिभाषा भाषावैज्ञानिक वा भाषिक विशेषतामा मात्र आधारित रहेका छन् अथवा कुनै एउटा भाषा बोल्ने समूहलाई भाषिक समुदाय भनेर परिभाषित गरिएकाले भाषागत विशेषता मात्र उक्त परिभाषामा समावेश गरिएको छ। माथि उल्लेखित एउटै मात्र विशेषताका आधारमा भाषिक समुदायको परिभाषा अपूर्ण लाग्छ। भाषिकाविज्ञान वा बोलीशास्त्रबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूले भाषाको भूगोल अनि क्षेत्र सीमाबारे कुरा गर्दा बोली वा भाषाको सातत्य वा अविच्छिन्न प्रक्रियाबारे अध्ययन गर्ने क्रममा भाषिक समुदायको स्पष्ट विभाजन हुन नसक्ने तर्कसमेत प्रस्तुत गरेका छन्। कुनै भाषा एउटा ठुलो क्षेत्र वा भूगोलमा फैलिँदै जाँदा त्यसका धेरै रूप र भाषिकाहरूको निर्माण पनि हुँदै जान्छ। कतिपय परिस्थितिमा कुनै एउटै भाषाको कति धेरै रूपभिन्नता हुँदै जान्छ भने एउटै भाषाका दुई भिन्न भिन्न भाषिकाका वक्ताहरूमाझ आपसी सम्पर्क कठिन मात्र होइन बोधगम्य हुन पनि गाह्रो पर्छ। एउटा कुनै भाषाको भूगोलका सीमावर्ती क्षेत्रमा बस्ने भाषिक समुदायका निम्ति सुदूर क्षेत्रमा बोलिने आफ्नै भाषाभन्दा छिमेकी अन्य भाषा धेरै बोधगम्य हुँदछ। कहिलेकाहीं यसरी एउटै भाषिक समुदायका सदस्यहरूमाझ भाषिक सम्पर्क हुन गाह्रो भइरहेको पाइन्छ। एकाअर्कामा आफुले प्रयोग गर्ने भाषाका माध्यमले बुझ्ने किसिमको सम्पर्क हुन नसक्ने स्थितिले एउटै भाषाका त्यस्ता वक्ताहरूलाई एउटै भाषिक समुदाय मान्न सकिन्छ के त ? भन्ने प्रश्न पनि अघि आउँछ। उदाहरणका रूपमा स्विडेन र नर्वेका मानिसहरू आआफ्ना भाषामा सम्पर्क गर्छन् अनि सहजै एकाअर्काका कुरा बुझ्न सक्छन्, तथापि उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा भिन्न भिन्न हुन्। त्यसरी नै भारत-नेपाल सीमावर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली र हिन्दी भाषा दुई भिन्न भाषिक समुदायमाझ एकाअर्कामा अति सहज भाषिक सम्पर्क हुने गर्दछ। यस्तै अर्को उदाहरण स्कटिज तथा जमैकाका सामान्य कृषकहरू आफुलाई एउटा भाषा बोल्ने वा एउटै भाषिक परिवारका सदस्य भन्ने गर्छन् तर उनीहरूले व्यवहार गर्ने भाषा एकाअर्कामा बोधगम्य रहेको पाइन्छ।^{३६} त्यसैले भाषिक समुदायको परिभाषा र अध्ययनमा आपसी बोधगम्यताको सन्दर्भ महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

^{३५} चार्ल्स एफ हकेट, सन् १९५८, *अ कोर्स इ मडर्न लिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : अक्सफर्ड आई बी एच पब्लिसिड को पिभिटी एलटिडी, पृ ८

^{३६} विष्णु एस राई, *फन्डामेन्टल्स अफ एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३६

२.५ आपसी बोधगम्यता

भाषा अनि भाषिकामाझको अन्तर खुट्ट्याउन गाहो हुन्छ। धेरैलाई आफुले कुनै एउटा भाषा बोल्ने गरेको वा त्यसको भाषिका प्रयोग गर्ने गरेको भन्ने शुद्धी हुँदैन। धेरै स्थितिमा मानिसहरूले एउटै भाषाका भिन्न भिन्न रूपलाई बेग्लाबेग्लै भाषा मान्ने गरेको पाइन्छ भने कतिपय स्थितिमा भिन्न भिन्न भाषाहरूका वक्ताले उनीहरूको भाषालाई एउटै भाषा मान्ने गरेको पनि पाइन्छ। “चीनका मन्दारिन अनि क्यान्टोनिस भाषाका वक्ताहरूले यी दुवै भाषालाई एउटै भाषा वा चीनी भाषाको भेद मान्दछन् तर क्यान्टोनिस मात्र जान्नेले मन्दारिन मात्र जान्नेसँग अनि मन्दारिन मात्र जान्नेले क्यान्टोनिस मात्र जान्नेसित आपसी भाषिक संवाद गर्न सक्दैन।^{३०} अर्को अर्थमा आपसी बोधगम्य नभए पनि साझा लिपि र लेखन प्रणाली अनि एउटा सशक्त सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परा रहेकाले यी दुवै भाषाको वक्ताहरूले आफ्नो भाषालाई चीनी भाषा कै दुईवटा भेद मान्दछन्, भिन्न भाषा मान्दैनन्। यस अर्थमा भाषा र भाषिकाको अन्तर खुट्ट्याउन निकै गाहो हुन्छ। यी दुईबिचको अन्तर खुट्ट्याउने एउटा मानदण्ड आपसी बोधगम्यता हो।

आपसी बोधगम्यता भन्नाले एउटा वक्ताले अर्को वक्ताको भाषा बुझ्नु भन्ने हुन्छ। “भाषा आपसी सम्पर्कको एउटा एकात्मक प्रणाली हो जहाँ एकाधिक आपसी बोधगम्य भेद वा भाषिका समाहित भएका हुन्छन्।”^{३१} भाषा कुनै एउटा भाषिकाभन्दा बृहत् हुन्छ तथापि सबै भाषामा एउटाभन्दा धेरै आपसी बोधगम्य भाषिकाको समावेश भएको हुन्छ भन्ने तर्क सबै स्थितिमा सही हुँदैन। धेरै भाषाहरूका सीमित वक्ता हुन्छन् भने कतिपय भाषालाई अन्तिम वक्ताले बचाएर राखेका हुन्छन्। उदाहरणका लागि सिक्किममा बोलिने भुजेल, थामी र माझी भाषाहरूलाई लिन सकिन्छ। सन् २०१३ देखि २०१५ सम्म गरिएको भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षणको रिपोर्टअनुसार राज्यमा भुजेल तथा थामी भाषाका नगण्य वक्ताहरू छन् भने माझी भाषाका अन्तिम वक्ता ठकबहादुर माझीको सन् २०१६ मा निधन भएपछि त्यो भाषा भारतका सन्दर्भमा लोप भएको छ।^{३२} यस्तो स्थितिमा भाषिका वा भाषिक भेदको सिर्जना हुने कुनै सम्भावना रहँदैन। त्यसैले भाषिक भेद वा भाषिकाको कुरा गर्दा भाषाको आयतन, विस्तार र आपसी बोधगम्यता महत्त्वपूर्ण रहन्छ।

^{३०}रोनाल्ड वाड्रह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २८

^{३१}रोनाल्ड वाड्रह, पूर्ववत्, पृ २९

^{३२}बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१७, भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किम खण्ड, दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान, पृ xxxiii-xxxix

कहिलेकाहीं एउटै भाषा पनि भौगोलिक दूरीका कारण बोधगम्य हुँदैनन् भने कतिपय स्थितिमा भिन्न भिन्न भाषा मानिएका भाषाहरू आपस्तमा बोधगम्य हुन्छन्। “नर्वेली, स्वीडिस अनि डेनिस भाषाहरूलाई भिन्न भिन्न भाषा मानिन्छ तथापि यी तीनैवटा भाषाहरू आपस्तमा बोधगम्य छन्। यी तीनै भाषाका वक्ताहरू आपस्तमा सहजै भाषिक सम्पर्क गर्न सक्छन्।”^{४०} ऐतिहासिक दृष्टिकोणमा हेर्ने हो भने आज भिन्न भिन्न भाषा भनी चिनिएका धेरै भाषाहरू एउटै परिवारका भाषाहरू थिए। “उदाहरणका लागि अङ्ग्रेजी, जर्मनेली, फ्रान्सेली, रसिलायी, हिन्दी आदिलाई भारोपेली भाषाको भाषिका पनि मान्न सकिन्छ।”^{४१} तथापि यी भाषाहरू एउटा विस्तृत भौगोलिक क्षेत्रमा फैलिएकाले अनि देश, काल, परिवेशअनुसार अन्य भाषाहरूको अनुकरण र अनुसरणद्वारा अनि भाषामा निहित एउटा स्वाभाविक उत्पादनशील प्रकृतिका कारण आपस्तमा बोधगम्य रहेनन् र भिन्न भिन्न भाषा भनेर चिनिए। यी सबै स्थितिले वास्तवमा भाषा र भाषिकालाई खुट्ट्याउने एउटा आधार आपसी बोधगम्यता हो भन्ने पुष्टि गर्छ।

कुनै दुईवटा भाषा वा भाषिका कतिसम्म बोधगम्य रहे त्यसलाई एउटै भाषा वा एउटै भाषाका भेद वा भाषिका मान्नु पर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ। “कुनै दुई भाषिकाका वक्ता एकाअर्काको भाषा कति मात्रामा बुझ्छन् भन्ने कुराको जाँच गरेर बोधगम्यताको मात्रालाई देखाउने चलन छ। संस्थागत रूपमा भाषा र भाषिकाको निर्धारण त्यसको सामाजिक भूमिकालाई हेरेर गरिन्छ।”^{४२} भाषा र भाषिकाको निर्धारण आपसी बोधगम्यताको मात्राद्वारा गरिने चलन धेरै मान्य रहेको पाइन्छ।

२.६ क्षेत्रीय भाषिका निरन्तरता

कुनै पनि भाषिक भूगोलमा यदि हामी एउटा निर्दिष्ट दिशातर्फ एउटा गाउँ हुँदै अर्का गाउँतर्फ जान्छौं भने प्रत्येक नयाँ गाउँमा कुनै न कुनै किसिमको भाषिक भिन्नता पाउँछौं। यसले के दर्शाउँछ भने “कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको शृङ्खला हुन्छ।”^{४३} यी भिन्नाभिन्नै गाउँ-ठाउँमा बोलिने भाषिकाहरूमाझ कहिलेकाहीं धेरै ठुलो अन्तर पाइन्छ भने कहिलेकाहीं थोरै अन्तर पाइन्छ। कुनै पनि भाषिका क्षेत्र भौगोलिक रूपले जति टाढा हुन्छ त्यति नै धेरै भाषिक भिन्नता पनि पाइन्छ भन्ने भाषिका

^{४०}जे के च्याम्बर्स अनि पिटर ट्रुड्जिल, सन् १९८८, *डायलेक्टोलोजी*, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी, पृ ४

^{४१}रोनाल्ड वाड्रह, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २९

^{४२}चूडामणि बन्धु, सन् २०१६, *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ २५०

^{४३}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४८

भूगोलशास्त्रीहरूको मान्यता रहेको छ। अर्को अर्थमा छेउछाउका गाउँहरूमा व्यवहार गरिने भाषिक भेद सहजताका साथ बुझ्न सकिन्छ भने सुदूर क्षेत्रमा बोलिने उही भाषाको भाषिकालाई बुझ्न धेरै गाह्रो पर्छ।^{४४} कुनै एउटा भाषाका भाषिकाको एउटा अटुट शृङ्खला रहेको हुन्छ जसलाई भाषिका अध्येताहरूले भाषिका निरन्तरता (Dialect Continuum/Continua) भनेका छन्। कुन भाषिका कुन ठाउँमा टुङ्गिन्छ र कुन ठाउँबाट केही भिन्न भाषिका भेदको प्रचलन सुरु भएको छ भन्न गाह्रो हुन्छ। वास्तवमा कुनै एउटा भाषिकाको भौगोलिक सीमालाई किटान गरेर निर्धारण गर्नु गाह्रो मात्र नभएर असम्भव पनि हो। उदाहरणका लागि भारतको बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, गुजरात, राजस्थान आदि राज्यहरूमा बोलिने हिन्दी भाषा भिन्न भिन्न छन् भन्ने गरिएको अनुमान वास्तवमा राज्यहरूको राजनैतिक सीमाका आधारमा गरिएको अनुमान हो तर भाषिक दृष्टिकोणमा भाषाका रूपतात्त्विक शब्दहरूको प्रचलन इत्यादि कुराका आधारमा हेर्नु हो भने कुन कुन ठाउँमा गएर हिन्दी भाषाको भेद अन्तर हुँदै गयो भन्ने कुरालाई स्पष्ट रूपमा खुट्ट्याउन गाह्रो हुँदछ। “हामीले कुनै पनि भाषिक भेद वा भाषिकालाई एउटा खण्डित एकाइका रूपमा बुझ्दै आएको भए तापनि वास्तवमा त्यो खण्डित हुँदैन कारण कुनै एउटा क्षेत्रको भाषिकामा त्यस वरिपरिका क्षेत्रको भाषिक रूपको उपस्थिति अनि प्रभाव रहेकै हुन्छ।”^{४५} कुनै पनि भाषाको भाषिका विस्तारको यस्तो स्थितिलाई भाषिका निरन्तरता भनिएको पाइन्छ। यस किसिमको निरन्तरता भौगोलिक मात्र नभएर सामाजिक पनि हुने गर्दछ जसलाई सामाजिक भाषिकाअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ।

२.७ भाषाद्वैत

कुनै पनि भाषामा मानकीकरण, प्रतिष्ठा कोड, प्रकार्य, साहित्यिक लेखन र परम्परा जस्ता कुराले भाषाद्वैतको स्थिति सिर्जना गर्दछ। सामान्य बोलचाल र औपचारिक स्थितिमा एउटै भाषामा समेत प्रयोग भिन्नता पाइन्छ। “विशेष प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने उच्च र निम्न स्वरूपका भाषिक भेदको अवस्थालाई भाषाद्विरूपता वा भाषाद्वैत भनिन्छ।”^{४६}

^{४४}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुडजिल, *डायलेक्टोलोजी*, पूर्ववत्, पृ ६

^{४५}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुडजिल, पूर्ववत्, पृ ७

^{४६}दिन बहादुर थापा, सन् २०१२, *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: काष्ठमण्डप, पुस्तक घर, पृ १६

भाषाद्वैतलाई अङ्ग्रेजीमा डायग्लिसिया (diaglossia) भनिन्छ। समाज भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा अङ्ग्रेजी भाषा साहित्यमा यस शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग सन् १९५९ मा चार्ल्स फर्ग्युसनले गरेका हुन्।^{४७}

फर्ग्युसनले ग्रीस, अरब, हाइती आदि ठाउँमा बोलिने भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा एउटै भाषाका “प्रकार्यपरक भेद”^{४८} -लाई बुझाउन भाषाद्वैत शब्दको प्रयोग गरेका थिए। कुनै पनि समाजमा बोलिने एउटै भाषा वा भाषाका भाषिकामा सन्दर्भगत भेद पाइन्छ। औपचारिक अनि अनौपचारिक सन्दर्भमा बोलिने भाषाको स्वरूप धेरैजसो भिन्न हुने गर्दछ। “औपचारिक रूपमा कुनै सामुदायिक भेलामा बोलिने भाषाको रूप अनि सबैले दैनन्दिनको सामान्य स्थितिमा प्रयोग गर्ने भाषाको रूप भिन्न हुन्छ, जसलाई उच्च अनि निम्न वा स्तरीय अनि देहाती वा स्थानीय भेद भनेर चिन्ने गरिन्छ।”^{४९} भाषाका भिन्न भेदको स्थितिलाई भाषाद्वैत भनिएको छ।

कतिपय विद्वान्हरूले भाषाद्वैतलाई “श्रम व्यवसाय अनुरूपको भाषिक भेद”^{५०} मानेका छन्। व्यवसायका आधारमा गरिने यस्तो भेदलाई “उच्च र निम्न”^{५१} भनी छुट्ट्याइएको पाइएको छ। सामाजिक वर्ग विवरणका आधारमा निम्नवर्गका श्रमजीवी मानिसहरूले बोल्ने निम्न भेदलाई “प्रतिष्ठा शून्य अनि उच्च औपचारिक प्रयोगलाई प्रतिष्ठायुक्त भेद”^{५२} मानिएको पाइन्छ। साधारणतः उच्च भेदलाई प्रतिष्ठाका दृष्टिले हेरिएकाले पनि “निम्न भेदका प्रयोक्ताले समेत आफुले नजान्ने भए तापनि उच्च भेदको आदर अनि सराहना गर्ने र त्यसलाई मन पराउने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ।”^{५३} भाषाद्वैत केवल द्विभाषिक स्थितिमा मात्र घटित हुँदैन। एक भाषी समुदायमा पनि भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ अनि “कहिलेकाहीं द्विभाषी समाजमा समेत पहिलो वा दोस्रो भाषाको प्रयोग नभइकन पनि भाषाद्वैतको स्थिति घटित हुँदछ।”^{५४} कतिपय स्थितिमा द्विभाषिक समुदायले आफ्नो भाषा प्रयोगमा आफुमा भएको भाषिक प्रस्तोतन क्षमताका आधारमा विशेष भेदको चयन गर्दछ। कुनै विशेष भाषामा रहेको आफ्नो सामर्थ्य अनि कुनै विशेष सन्दर्भका लागि उपर्युक्त भाषा प्रयोगमा आफ्नो दक्षताका आधारमा वक्ताले विशेष भेदको चयन

^{४७}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४९

^{४८}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २७

^{४९}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४९

^{५०}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३२

^{५१}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २७

^{५२}रोनाल्ड वाड्रह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ८८

^{५३}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३५

^{५४}मारटिन ओ मुर्चु, सन् १९७१, ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटि, डब्लिन : स्टेसनेरी अफिस, पृ २०

गर्दछ। “यस्तो स्थितिमा वक्ताले उच्च र निम्न भेदका रूपमा भाषाको छनोट र प्रयोग गर्दछ। यसरी द्विभाषिकताभिन्न भाषाद्वैतको व्याख्या व्यक्ति वा समुदायको भाषिक सामर्थ्य भण्डारमा भर पर्दछ।”^{५५}

फर्युसन् (सन् १९५९)-ले सुरु गरेको भाषाद्वैतको अध्ययनलाई पछिबाट अरू विद्वान्हरूले अघि बढाए। पछिल्ला अध्येताहरूमध्ये गुम्पर्ज र फिस्मनलाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ। उनीहरूले “भाषाद्वैतको सङ्कल्पनाअन्तर्गत कुनै भाषाका विविध रूपलाई पनि लिएका छन् र भाषाका यी विविध रूपहरू प्रयोगका दृष्टिले एक अर्काका परिपूरक हुन्छन् भनेका छन्।”^{५६}

भारतीय सन्दर्भमा पनि केही भाषाहरूमा वा भाषिक समुदायमा भाषाद्वैतको स्थिति पाइन्छ। दक्षिण भारतका तमिल, तेलुगु अनि पश्चिम बङ्गालको बाङ्ला भाषामा यस्तो स्थिति पाइन्छ। यी भाषाहरूमा भाषाको निम्न र स्तरीय भेद पाइन्छ अनि प्रकार्य, प्रयोजन र सन्दर्भानुरूप ती भेदको प्रयोग गरिन्छ। बाङ्लामा भएको स्तरीय वा साधु भाषा र चलित भाषालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ।

२.८ भाषिक भेद

भाषाको स्वरूपमा देखा पर्ने अन्तरलाई नै भाषिक भेद भन्न सकिन्छ। वल्लभमणी दाहालका अनुसार खास उद्देश्यहरूका निमित्त छुट्टै एकाइ मानिएको कुनै पनि भाषिक स्वरूप भाषिक भेद हो।^{५७} कुनै पनि भाषाको व्यवहार त्यसका वक्ताद्वारा विभिन्न परिस्थिति र प्रयोजनका लागि हुने गर्दछ। एकानेक सन्दर्भमा विभिन्न किसिमका सामाजिक पृष्ठभूमि बोकेका व्यक्तिहरूसँग विविध विषयबारे गरिने सम्प्रेषणको माध्यम रहेकाले भाषाको व्यवहारमा कुनै न कुनै किसिमको विविधता देखिनु स्वाभाविक विषय हो। एउटा भाषा र अर्को भिन्न भाषाका बिच देखिने भिन्नता वा भेद स्वाभाविक लाग्छ। ‘तर एउटै भाषाभिन्न पनि यति धेरै विविधता हुन्छन्, तिनलाई दुईचार आधारबाट मात्र पहिल्याउन खोज्नु अपर्याप्त हुन्छ। भाषिक विविधता खोज्दै जाँदा व्यक्तिको तहसम्म पुगिन्छ। व्यक्ति भाषा वा इडियोलेक्ट स्वयम् एउटा भेद हो।’^{५८} कुनै पनि व्यक्तिले कुनै एउटा भाषाको व्यवहार गर्दा सामाजिक परिस्थिति र श्रोताको स्तर एवम् विषय आदिलाई ध्यानमा राखी अभिव्यक्तिको ढाँचा तयार गर्दछ। त्यति मात्र नभई व्यक्तिको स्वर, थेंगो,

^{५५} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रयोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २८

^{५६} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५८

^{५७} गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), सन् २००४, डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ६९

^{५८} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रयोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २०

लेग्री तथल अन्त कलसलतकल स्वतलवल आदलले तनल तलषलक वतवलहलरतल वततल वततलतलतलकल अन्तर स्पष्ट रूपतल झलकन्छल।

सलतलतलकतल वल सलतलतलक वरुगलकरण र वतवलहलरले तनल तलषलक तलेद सृष्टल गरदछल। तलषल एउतल सलतलतलक वतवलहलर तलएका कलरणले गरदल वलतलनन सलतलतलक घटक, वरुग अनल तलरलस्थलतलले तलषलक तलरुतलगतल वलवलधतल लतलतुँदछ अनल तलषलकल सलतलतलक तलेद उतुतनन हुन्छल। उदलहरणकल ललगल कुनै डरलतलगदु वल अकतत ललगदु तलरलस्थलतलतल स्त्री र तुरुषले तलरुतल गरने शतुदललई ललन सकलन्छल। तलस्तु तलरलस्थलतलतल नेतलली तुरुष वक्तलले वलशेषतः‘थतु’/‘धतु’ अनल स्त्रीहरुले ‘अतुई’ शतुदकल तलरुतल गरने गरेकु तलइन्छल। ‘कतलतत तलषलहरुतल तलतकल आधलरतल तलषलक तलेद नलरुतलत तलएको तलइन्छ तने वतवलसलतु, वरुग र शलकुषल तनल तलषलक तलेदकल घटक हुन। तलषलकल सलतलतलक तलेदकु अधतुतनन गरने वलदुवलनहरुले सनदरुत तलरलवेषल र तलरलस्थलतलकल आधलरतल तनल तलषलक तलरुतलगतल वलवलधतल आउने कुरल तनलएकल छन। तलरलवलरलक तलरलवेषल, वतवलसलतुक सनदरुत अनल गलउँ तथल सहर आदल तलनन तलनन तलरलवेषलतल तलरुतल हुने तलषलतल कुनै न कुनै रूपतल तलेद तलउन सकलन्छल। कलहललेकलहीँ गत अनल तुलकलकलकु तलरसङुग र वलषतुले तनल तलषलक तलरुतलगतल अन्तर लतलएकु हुन्छल। शलसन, सतुतल र शकतल तलस्तल कुरलले वलशुवकल तलषलकरुकु इतलहलस तदललएकु छल। शलसन, सतुतल र उकुक ओहलदलतल रहेकल वतुतलहरुले आतुतलतल तुलने, आतुतलतनदल नलतननहरुललई सतुतुधन गरने अनल तुलने तथल नलतनन स्तरकल वतुतलहरुले सतुतल र शकतल सतुतनन वतुतलहरुसलत सतुतुरेषण गरदल तलरुतल गरने तलषलक स्पष्ट रूपले तलनन हुने गरदछल। उदलहरणकल ललगल सलकुकतलकल छुगुतल, कलकल, कलरतलरी र ठेकलदलर अनल सलधलरण तनतलकल तलतल हुने तलषलक सतुतुरक अनल नेतललतल कलेकु दरवलरी, तलरदलरी र सलतलनतु तनतलकल तलतल देखलने तलषलक तलरुतलगतलई तलस्तु तलेद तलनन सकलन्छल।

तलषलक तलेद तुलगतलक अन्तरकल कलरण तलतुर देखल तदुँन। तलषल तलुगतलशलसुत्री तलुगतलकतलकल कलरण तलषलकल देखलने अन्तरकु अधतुतननतलरुत तदुी उतुसुक थलए। उनीहरु एउतल गलउँकु तलषल कसरी अकुु गलउँकु तलषलतनदल केही तलनन हुन्छ तनने वलषतुतलरु अधतुतनन गरदथे। “उनीहरुकु अधतुतनन धेरतलसु वृदुध वतुतलहरुले तलरुतल गरने तलषलकल सीतलत रहन्थुतु, तलु थुलरे तदुे-लेखेकल, एउतुै ठलउँतल स्थलत रहन्थे।”^{१९} तर आतल तलषलकल कुषेत्रीत तलेद घटुदुै गएको कुरल कतलततु तलषलक वुैतलनलकहरुकल अधतुतननले तुरुष्टल गरेकु तलइन्छल। शलकुषलकु तलरकलर-तलरसलर, तलकुवलुँदुै गएको आतुरवलसन र सलतलतलक तलतलशीलतलकल कलरण तनल

^{१९}वर्नड स्पलसुकी, सन १९९ॢ, *सुसलतुललङुगवलसुतलकस*, नुतु तलरुकः अकसतुदु तलननतलसुतुी तलरस, तु २ॢ

भाषिकाको अध्ययन धेरै जटिल बन्दै गएको मानिन्छ। “भाषिक भेद भाषाको जीवनमा एउटा स्वाभाविक प्रक्रिया हो”^{६०} र यो पूर्णरूपले भाषिक कारणले मात्र नभएर “सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{६१} कतिपय समाज भाषा वैज्ञानिकहरूले “आधुनिक विश्वमा भएको विकास र सञ्चार माध्यममा आएको क्रान्तिले भाषाका क्षेत्रीय भेद घट्टै गएको कुरा स्वीकारेको पाइन्छ।”^{६२} त्यसैले आजका सन्दर्भमा भाषिक भेदलाई खुट्ट्याउन भौगोलिक आधार मात्र पर्याप्त हुँदैन। भूगोलले कसरी भाषिक भेद जन्माउँछ भन्ने विषय अब पुरानो भएको मानिन्छ। भौगोलिक भेदभन्दा सामाजिक भेद धेरै टड्कारो रहने कुरा आजका समाज भाषाविज्ञानीहरूले मानेका छन्। भाषिक भेदका पछि समाज अनि सामाजिक वर्ग जस्तै जात, उमेर, लिङ्ग, पेसा, धर्म, शिक्षा आदि कारक तत्त्व हुन्।

२.८.१ भाषा, भाषिका अनि भाषिक भेद

भाषालाई सम्प्रेषणको एउटा सशक्त माध्यमका रूपमा चिनिएको भए पनि यो वास्तवमा संस्कृतिको उपज हो। कुनै पनि भाषा अनि यसका शब्द शैली र व्यवहारलाई तत् संस्कृतिले धेरै प्रभाव पारेको हुन्छ। हड्सन (सन् १९९९) लेख्छन्-‘भाषा र भाषिकामाझ अन्तर देख्नु हाम्रो संस्कृतिको एउटा पक्ष हो, अनि भाषाप्रतिको सांस्कृतिक दृष्टिकोणका माध्यम नै हामी यी पारिभाषिक शब्दमाझ अन्तर देख्छौं।’^{६३}

भाषाको एउटा मूलभूत विशेषता नै विविधता हो। मान्छेका बोलीका एकानेक शैली र जुक्ति हुन्छन्, अनि यस्ता ‘विविधता र भेदद्वारा नै भाषा परिभाषित हुन्छ।’^{६४} मानिसका बोली, ध्वनि, शब्द, व्याकरणिक पक्ष जस्ता आन्तरिक अनि भौगोलिक परिवेश, सामाजिक समूह अनि परिवेश आदि बाह्य कारणद्वारा निर्देशित हुन्छन्।^{६५} परिणामस्वरूप भाषिक भेदको सिर्जना हुन्छ। भाषा र भाषिकामाझ विभेद र अन्तरको अध्ययन सम्भवतः ग्रीसबाट नै भयो। ‘ग्रीसेली शास्त्रीय लेखनमा विविध रूपको निर्वाह गरिन्थ्यो अनि ती सबै प्रकारका लेखन स्पष्ट रूपमा स्थापित थिए।’^{६६} यी भिन्नता विभिन्न किसिमका साहित्य लेखन अनि क्षेत्रगत भाषिक रूपका कारण निर्मित थिए भन्ने मानिन्छ। ‘ग्रीसेली संस्कृतिको यस्तो प्रभावका कारण रेनासाँमा इङ्गल्यान्डमा पहिलोपल्ट भाषिका (‘डायलेक्ट’) शब्दको प्रयोग भयो, जुन

^{६०}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५

^{६१}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{६२}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ २८

^{६३}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३१

^{६४}रोनाल्ड वाड्रह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २२

^{६५}रोनाल्ड वाड्रह, पूर्ववत्,

^{६६}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३१

शब्द ग्रीकबाट लिइएको थियो।^{६७} यसै समयदेखि अङ्ग्रेजीमा भाषा (ल्याङ्ग्वेज) अनि भाषिका (डायलेक्ट)-लाई भिन्न भिन्न रूपमा हेरिन थालियो। सुरु सुरुमा अङ्ग्रेजीमा भाषा र भाषिकामाझ भएको भेदको अध्ययन केही भ्रामक रहेको थियो। भाषाको कुन रूपलाई भाषिका भन्ने वा भाषा र भाषिकाका विभेदक लक्षणहरू के-के हुन् भन्ने कुरा तय हुन निकै समय लाग्यो। यद्यपि पछि आएर भाषा वैज्ञानिकहरूले ‘भाषाको क्षेत्र ठुलो अनि भाषिकाको क्षेत्र सानो हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरे’;^{६८} सँगै कुनै पनि भाषिका भाषाका भिन्न रूप हुन् अनि एउटै भाषाका धेरै भाषिका हुन्छन् भन्ने अध्ययन पनि हुँदै गयो।

अङ्ग्रेजी तथा नेपालीजस्ता भाषाहरूमा लिखित रूपलाई मानक मानिन्छ अनि कथ्य भाषाका विभिन्न रूपलाई क्षेत्रीय, सामाजिक आदि आधारमा भिन्न भिन्न भाषिकाका रूपमा अध्ययन गरिन्छ। तथापि यो मान्यता विश्वका सबै ठाउँ र सबै भाषामा पाइन्ना उदाहरणका लागि ‘फ्रान्समा लिखित रूपमा रहेका र साहित्य भएका क्षेत्रीय भाषिकालाई मात्र भाषिका (डायलेक्ट) मानिन्छ अनि लेखनमा प्रयोग नहुने क्षेत्रीय बोलीलाई ‘पातोइस्’ भनिन्छ।^{६९} तथापि लिखित होस् वा कथ्य, भाषिका भन्नाले भाषिक भेद वा कुनै भाषाको प्रयोग विविधता नै बुझिन्छ। भाषाका यस्ता धेरै भेद वा भाषिका हुन्छन्, जसलाई यहाँ चर्चा गरिन्छ।

२.८.१.१ भाषिका अनि भाषा

एउटा ज्ञानानुशासनका रूपमा समाज भाषा विज्ञानको विकास हुनअघि नै भाषाका अध्येताहरूले भौगोलिकताका आधारमा पाइने भाषिक भेदको धेरै अध्ययन गरेका थिए। भौगोलिक अनि सामाजिक आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई भाषिका पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। अघिल्ला अध्ययनहरूमा भाषिकालाई “स्तरीय भाषाको ज्ञान नभएका किसान, मजदुर तथा निम्न स्तरकाहरूले बोल्ने भाषा”^{७०} -का रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। कतिपय अध्येताहरूले यसलाई पृथक् अनि सुदूर क्षेत्रमा बोलिने भाषिक रूप भनेर चर्चा गरेका भए तापनि वास्तवमा भाषिकाहरू भाषाका भेद हुन्। “भाषिकाहरू राम्रा नराम्रा, सही गलत, एउटाभन्दा अर्को विशिष्ट भन्ने हुँदैन तर ती एउटाभन्दा अर्को भिन्न हुने गर्दछ।”^{७१} कुनै

^{६७}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३१

^{६८}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३२

^{६९}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३१

^{७०}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर टूडजिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ ३

^{७१}पिटर टूडजिल, सन् २००४, *डायलेक्ट्स*, लन्डन : रुटलेज, पृ २

पनि भाषाको भाषिक भूगोल हुन्छ अनि जति विस्तृत भूगोल हुन्छ त्यसका त्यतिनै धेर भाषिकाहरू हुने सम्भावना रहन्छ। यद्यपि भौगोलिक आयतन मात्र भाषिक भेद वा भाषिकाको कारक तत्त्व नहुन पनि सक्दछ। एउटै भाषा प्रचलनमा रहेका भिन्न भिन्न अञ्चल, ठाउँ आदिका आफ्नै सामाजिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, जातिगत तथा अन्य विशेषता हुन सक्छन्। तिनै विशेषताका कारणहरूले गर्दा भाषाका भिन्न भिन्न भाषिका हुन सक्छन्। वास्तवमा “आपस्तमा बोधगम्य भाषिकाहरूको समुच्च्य नै भाषा हो।”^{७२}

सानो क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने एउटै धर्म, सामाजिक पृष्ठभूमि अनि जात भएको समुदायका भाषामा भाषिक भेद नहुन पनि सक्छ तर व्यक्ति बोली र स्वभावका आधारमा भने कुनै न कुनै रूपमा भाषिक व्यवहारमा भिन्नता देखिन्छ नै। एउटै भाषाका भिन्न भिन्न भाषिकामा उच्चारण, व्याकरण अनि शब्दभण्डार आदिमा भिन्नता पाउन सकिन्छ। यस्ता आआफ्नै अलग विशेषता हुने भएतापनि “भाषा नै नबुझिने स्थिति चाहिँ आउँदैन।”^{७३} क्षेत्रगत भाषाको रूपलाई नै कुनै पनि भाषाको भाषिका मानिन्छ। विभिन्न क्षेत्रमा बस्ने कुनै एउटा भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो उपस्थितिअनुरूप भाषिकाको प्रयोग गर्छन् अनि उक्त भाषिकामा प्रयुक्त शब्द, व्याकरण, उच्चारण, बोली आदि विशेषताले त्यस क्षेत्र अनि समाजको पृष्ठभूमिबारे पनि केही न केही रूपमा अवागत गराउँछ। भाषा र भाषिकाबारे चूडामणि बन्धुको मत यस प्रकार रहेको छ- “भाषिक समुदायका प्रत्येक व्यक्तिका भाषामा केही न केही भिन्नता हुन्छ। एउटै भाषिक समाजमा एउटा मान्छेको भाषा अर्को मान्छेको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ भन्नुको तात्पर्य के हो भने प्रत्येक व्यक्तिको उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा भिन्नता पाइन्छ।”^{७४} “एउटाको उच्चारण अर्कासँग मिल्दैन, प्रत्येक व्यक्तिको शब्द निर्माण र वाक्य निर्माण प्रक्रिया अर्थात् व्याकरणमा फरक पर्छ अनि शब्दभण्डार पनि प्रत्येक व्यक्तिको बेग्लाबेग्लै हुन्छ। यस प्रकारको व्यक्ति विशेषको भाषिक रूपलाई हामी व्यक्ति भाषा (Idiolect) भन्छौं। भाषा र भाषिका भौगोलिक एवम् सामाजिक स्तरमा रहेका भाषाको दुई रूप हुन्, व्यक्ति भाषा व्यक्तिको आफ्नो विशेष रूप हो। दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति भाषाको समूह नै भाषिका हो अनि दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिकाको समूह नै भाषा हो।”^{७५}

^{७२}जे के च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ ३

^{७३}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४७

^{७४}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २४८

^{७५}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ ३९

पिटर ट्रेड्जिलले भाषिकालाई परम्परागत (ट्रेडिसनल) अनि केन्द्रीय (मेन्स्ट्रिम) गरी विभाजन गरेका छन्। उनका मतअनुसार “परम्परागत भाषिका धेरैजसो वृद्ध व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषिका हो जो सनैसनै केन्द्रीय भाषिकाका प्रभावमा लुप्तप्राय भएको पाइन्छ। केन्द्रीय भाषिका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूले, विशेष गरेर सहरी क्षेत्रका नयाँ पुस्ताले प्रयोग गर्ने भाषिका हो। परम्परागत भाषिकाभन्दा केन्द्रीय भाषिका भाषाको स्तरीय रूपको नजिक हुन्छ।”^{७६} यद्यपि यस किसिमको विभाजनलाई अचेल त्यति महत्त्व दिइँदैन। वर्तमानमा भाषिकाको अध्ययन क्षेत्रविशेषका आधारमा गर्ने चलन धेरै प्रचलित छ। “भाषिका वा भाषिक भेद पूर्ण रूपले भाषिक अनि क्षेत्रका कारणले मात्र नभएर सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{७७}

कतिपय स्थितिमा एउटै भाषिकाको प्रचलनमा पनि विविधता पाइन्छ। “भाषिका क्षेत्रभित्र देखिएको यस्तो भिन्नतालाई उपभाषिका (सव्-डायलेक्ट) भनिन्छ र स्थानीय प्रयोगलाई उपभाषिकाका लक्षणका रूपमा लिन सकिन्छ।”^{७८} तथापि सबै स्थितिमा भाषिकाका उपभाषिका हुन्छन् भन्ने निष्कर्ष चाहिँ निकाल्न सकिँदैन। भाषिकाका भेदलाई उपभाषिका नभनेर सामाजिक भेद भनी अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ।

भाषा अनि भाषिकामाझको अन्तरलाई बुँदागत रूपमा यसरी राख्न सकिन्छ :

- कुनै पनि भाषाका भेदलाई भाषिका भनिन्छ अनि भाषिकाको समूह नै भाषा हुन्छ।
- भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तृत हुन्छ अनि भाषिकाको प्रयोग क्षेत्र सीमित हुन्छ।
- भाषाले एउटा व्यापक भाषिक समुदायको भाषिक चिह्नारीलाई व्यक्त गर्छ भने भाषिकाले त्यस समुदायको एउटा सीमित क्षेत्रको भाषिक स्वभावलाई धेरै स्पष्ट रूपमा चिनाउँदछ।
- भाषिकाको प्रयोग औचित्य बोलचालका रूपमा सीमित हुन्छ भने भाषाको प्रयोग बोलचाल, प्रशासनिक कार्य साहित्य आदिको प्रसारमा समेत हुने भएकाले त्यो बहुमुखी हुन्छ।

^{७६}पिटर ट्रेड्जिल, डायलेक्टस्, पूर्ववत्, पृ १७-१८

^{७७}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{७८}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४८

- औपचारिक प्रयोग अनि व्यवहारका निम्ति भाषाको प्रयोग हुन्छ भने भाषिकाको प्रयोग अनौपचारिक हुन्छ।
- भाषा एउटा ठुलो भौगोलिक क्षेत्रको सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित हुन्छ भने भाषिकाको प्रयोग सीमित सम्पर्कका लागि गरिन्छ।

२.८.२ भाषिका निर्धारणका आधार

भाषा वैज्ञानिकहरूले भाषा र भाषिकालाई छुट्ट्याउने- ऐतिहासिक, संरचनात्मक र संस्थागत- यी तीनवटा आधार देखाएका छन्। “कुनै भाषाका भाषिका हुनाका निम्ति समान इतिहास हुनु पहिलो शर्त हो। कुनै पनि भाषाले कालान्तरमा फैलिँदै भेद र उपभेदहरू जन्माउँछ।”^{७९} धेरै यस्ता भेदहरू कालान्तरमा अबोधगम्य बन्दै जान्छन् र भिन्न भाषाका रूपमा स्थापित हुन्छन्। संरचनात्मक आधारमा भाषिका निर्धारण गर्दा “भाषाका उच्चारण, रूपतत्त्व, वाक्य तत्त्व तथा अर्थका आधारमा तिनका प्रयोग क्षेत्रको निर्धारण गरिन्छ।”^{८०} भाषा वैज्ञानिकहरूले कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको सीमालाई छुट्ट्याउन सकिने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् तर एउटा आधारभूत प्रश्न के हुन सक्छ भने के यस्ता भाषिका वा भाषिक भेदका प्रयोग सीमालाई स्पष्ट रूपमा छुट्ट्याउन सकिन्छ ? यी भाषिकाहरू आआफ्नै क्षेत्रमा आफ्नै किसिमले स्पष्ट हुन्छन् अनि भाषा वैज्ञानिकहरूले कल्पना गरेको सीमा क्षेत्रमा समेत आपसी दुरुस्त प्रयोगहरू पाउन सकिन्छ। “कुनै पनि भाषाका भाषिकाहरूको प्रयोग सीमालाई समभाषांश रेखा (आइसोग्लस्)-हरूले छुट्ट्याउने चलन छ।”^{८१} भाषिका भूगोलका अध्येताहरूले “भाषाको एउटा आइटम वा वस्तु पाइने क्षेत्र र अर्को आइटम वा वस्तु पाइने क्षेत्रमाझ एउटा सीमारेखा कोर्दछन् जसलाई समभाषांश रेखा वा आइसोग्लस (ग्रीसेली भाषामा आइसो (Iso) भन्नाले उस्तै अनि ग्लस (gloss) भन्नाले जिब्रो वा बोली) भनिन्छ।”^{८२} यी समभाषांश रेखाहरूलाई भाषाका संरचनाअनुरूप धेरै किसिममा छुट्ट्याइएका हुन्छन्। “समशब्दांश रेखा (आइसोलेक्स)-ले उस्तै शब्दका प्रयोगको क्षेत्र देखाउँछ भने समवर्णांश रेखा (आइसोफोन)-ले समान रूपतात्त्विक विशेषताहरूको प्रयोग सीमा देखाउँछ भने समअर्थांश रेखा (आइसोसिम)-ले समान

^{७९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४९

^{८०}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २४९-२५०

^{८१}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५०

^{८२}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३८

अर्थका सीमा स्पष्ट गर्छ।”^{८३} भाषा भूगोल शास्त्रीहरूले देखाएअनुसार पारिवारिक वर्गीकरणका आधारमा समभाषांश रेखाले आपस्तमा खाप खानु हुँदैन वा प्रतिक्षेदन हुनु हुँदैन कारण यस्तो भएमा त्यसले एउटै जनसङ्ख्यालाई दुईवटा विरोधाभासपूर्ण किसिमले विभाजन गर्ने गर्दछ। तर उक्त मान्यता “वास्तविकतादेखि टाढो रहेको मान्न सकिन्छ कारण प्रतिवर्गीकरणले समभाषांश रेखाहरूबिचको सामान्य अनि अति साधारण सम्बन्ध बुझाउँदछ।”^{८४}

भाषाको भाषिका निर्धारण गर्नका निम्ति वा भाषामा देखिने परिवर्तनको अध्ययनका निम्ति तरङ्ग सिद्धान्त (वेव् थ्योरी)-को स्थापना भएको पाइन्छ। जसरी पोखरीमा ढुङ्गा फ्याँक्दा बिचबाट तरङ्ग उत्पादन भएर किनारातर्फ बढ्छन् त्यसरी नै एउटा केन्द्रीय स्थानबाट तरङ्ग जस्तै भाषाको विस्तार अन्यत्र हुन्छ अनि त्यही प्रक्रियाअनुरूप त्यसमा परिवर्तन र भेद सिर्जना हुँदै जान्छ भन्ने मत यस सिद्धान्तको रहेको छ। स्थापित उक्त मान्यताको खण्डन गर्दै हड्सन (सन् १९९९) भन्दछन् कि भाषाको वा कुनै भाषिक रूपको कुनै निर्दिष्ट केन्द्र हुँदैन, समय सँगसँगै भाषामा नौला प्रयोगहरू हुन्छन् र त्यसको केन्द्र पनि परिवर्तन हुन्छ। एउटै ठाउँमा थुप्रै रूपहरूको सहउपस्थिति रहन्छ र अघि केन्द्रीय भनी मानिएको भाषिक रूप नगण्य पनि हुन सक्छ। कतिपय स्थितिमा एउटा विशेष भाषिक भेद वा भाषिकाको प्रयोग गर्ने भाषिक समुदायको सामर्थ्य र प्रभावका कारण पनि उक्त भेद केन्द्रीय बन्न सक्छ।^{८५} यिनै कतिपय तर्क अनि धारणाका कारण पनि एक थरी समाज भाषाविज्ञानीहरू भाषिका निर्धारणका लागि समभाषांश रेखाको प्रयोगलाई उपर्युक्त उपकरण मान्दैनन्।

२.८.३ भौगोलिक भाषिका

भौगोलिक भाषिकाबारे अध्ययन गर्ने क्रममा शैलजा पोखरेलले आफ्नो शोध प्रबन्धमा “बिसौं शताब्दीको पहिलो दसकमा युरोपमा भाषिका भूगोलको काम भएको थियो भन्ने सूचना ब्रान्डिस (सन् २००३)-ले दिएका छन् र उनै (ब्रान्डिस)-ले दिएको जानकारीअनुसार सोभियत सङ्घको क्रान्तिभन्दा अगाडि स्लेज्नेभ्स्की कै पालामा नै स्लाभिक भाषिकाहरूको भाषिका भूगोलमा अनुसन्धानको काम भएको थियो”^{८६} भन्ने मत प्रस्तुत गरेकी छन्। यद्यपि उनको यस अध्ययनले यस समयभन्दा अधिको

^{८३}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५०

^{८४}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३९

^{८५}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ४०-४१

^{८६}शैलजा पोखरेल, सन् २०११, नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय, त्रिविमा विद्यावारिधी उपाधीका लागि प्रस्तुत शोध प्रबन्ध, पृ ३८

भाषिका भूगोलबारे भएका अध्ययनलाई नसमेटेको देखिन्छ। भाषिका विज्ञानको सैद्धान्तिक अध्ययनअन्तर्गत भाषिका भूगोलको इतिहासलाई रेखाङ्कन गर्दै च्याम्बर्स अनि ट्रुड्जिल (सन् १९८८) भाषिका भूगोलको सर्वप्रथम सर्वेक्षण सन् १८७६ मा भएको मान्दछन्। उनीहरूको मतानुसार जर्मनीमा सन् १८७६ मा जर्ज वेङ्करद्वारा गरिएको भाषिकाको सर्वेक्षण नै यस दिसा तर्फको पहिलो अध्ययन हो।^{६७} यस पछि भने फ्रान्स अनि रूसमा भाषिका भूगोलबारे अध्ययन भएको थाहा लाग्छ। फ्रान्समा ज्युलेस गिलीरनले सन् १८९६ देखि सन् १९०० सम्म तालिम प्राप्त क्षेत्र सर्वेक्षकहरूको सहयोगमा फ्रान्सका जम्मा ६३९ क्षेत्रहरूको सर्वेक्षण गरी फ्रान्सको भाषिका भूगोलबारे जम्मा १३ वटा ठेली (सन् १९०२ देखि १९१० सम्म) प्रकाशित गरे।^{६८} यसै समयतिर रूसमा बोलिने जर्मन भाषाको भाषिकाबारे अध्ययन भएको थाहालाग्छ। सन् १९२० को दशकमा रूसभित्रका जर्मन भाषिका, लोक साहित्य र जाति विज्ञानको अनुसन्धान जर्मुन्स्की (सन् १९३२)-ले थालेका थिए। यस अध्ययनद्वारा १९ औँ शताब्दीका अन्ततिर जर्मन भाषिका बोलिने अन्य क्षेत्रभन्दा रूसमा कार्य गरिएको थाहा लाग्छ। जर्मन भाषाको उक्त क्षेत्रको भाषिकामा फरक भएको पाइयो। साथै जर्मनीमा लोप भएका कतिपय गुणहरू पनि रूसभित्रको जर्मन भाषिकामा देखिए।^{६९} यसरी भौगोलिक वितरणका आधारमा भाषा प्रयोगमा देखिने स्वरूपगत भेद तथा विविधताको अध्ययन वास्तवमा समाज भाषा विज्ञानको उदय हुनुभन्दा आधा शताब्दीभन्दा पनि अघि देखिन थालेको पाइन्छ। १९औँ शताब्दीको उत्तरार्धसम्म भाषिका भूगोल वा क्षेत्रको अभिलक्षणबारे भएका कार्यहरू सामान्य रहेका थिए। अथवा त्यस बेलासम्म भाषिका भूगोलको विशेषताबारे थोरै ज्ञान थियो। भाषिका भूगोल (डायलेक्ट ज्योग्राफी)-लाई भाषिका विज्ञान (डायलेक्टलजी) पनि भनिएको पाइन्छ। भाषिका भूगोल वा भाषिका विज्ञान वैज्ञानिक एवम् व्यवस्थित रूपमा भाषिका/भाषिक भेदहरूको प्रमाण भेला गर्ने एउटा प्रणाली वा विधिहरूको समुच्चय हो। वास्तवमा नववैयाकरणहरूको शास्त्रीय भाषाहरू सम्बन्धी अध्ययनले शास्त्रीय भाषाहरू र अनेकन आधुनिक भाषाहरूको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको उद्घाटित भयो। यही रहस्योद्घाटनले भाषिक परिवर्तन र भाषिक भेदको सामान्य सिद्धान्तको

^{६७}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, डायलेक्टलजी, पूर्ववत्, पृ १६-१७

^{६८}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, पूर्ववत्, पृ १९-२०

^{६९}शैलजा पोखरेल, नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ ३८

अध्ययन परम्पराको थालनी पनि भयो। तिनै नववैयाकरणहरूको भाषिक परिवर्तन र भेदबारेका सैद्धान्तिक प्राप्तिले भाषिका विज्ञान जन्माएको मानिन्छ।^{१०}

२.८.४ सामाजिक भाषिका

समाजका मानिसहरूको भाषिक व्यवहारमा पाइने भिन्नतालाई सामाजिक भेद (सोसियल भेरिएसन) वा सामाजिक भाषिका (सोसियोलेक्ट) भनिन्छ। कुनै पनि समाजमा वर्ग पाइन्छ। समाजमा पाइने वर्गानुरूप भाषिक प्रयोगमा केही भिन्नता पाइन्छ भन्ने कुरा समाजभाषिक अध्ययनले पुष्टि गरेको पाइन्छ। सामाजिक भेद क्षेत्रीय भेदभन्दा बहुआयमिक हुन्छ। “क्षेत्रीय भेदमा भाषिक भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न तहका भेदहरू फेला पर्छन्।”^{११}

कुनै पनि समाजमा आर्थिक रूपले उच्च र निम्न, शैक्षिक रूपले शिक्षित-अशिक्षित, भिन्न भिन्न धर्म-सम्प्रदाय, जात, बाल-बच्चा, युवा अनि प्रौढ, भिन्न भिन्न व्यवसाय भएका मानिसहरू बसोबास गर्छन्। समाजभाषा विज्ञानअनुसार यी सबै किसिमका सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा भाषिक प्रयोगमा कुनै न कुनै रूपले विविधता वा भिन्नता रहने गर्दछ। यस अतिरिक्त सहर र गाउँमा बस्ने अनि स्त्री र पुरुषका माझ पनि भाषिक व्यवहारगत भिन्नता पाइन्छ भन्ने कुराको प्रमाण यस्ता अध्ययनहरूले दिएका छन्। वर्गीकरणका आधारमा कुनै पनि समाज जति बहुल चरित्रको हुन्छ त्यस समाजको भाषिक व्यवहार पनि त्यतिकै बहुल चरित्रको हुन्छ। त्यस समाजको भाषिक व्यवहार पनि त्यतिकै बहुल अनि विविधता हुने गर्दछ भने “थोरै विविध भएको समाजले प्रयोग गर्ने भाषामा समाज भाषिक भेदहरू पनि थोरै हुन सक्छन्।”^{१२} “सामाजिक वर्गका आधारमा भाषिक व्यवहारलाई हेर्दा कुनै एउटा वक्ताको भाषा आफ्नो क्षेत्रका भिन्न सामाजिक वर्गकाहरूभन्दा अन्य क्षेत्रका समान वर्गका वक्ताहरूसित धेरै मिल्दोजुल्दो हुन्छ।”^{१३} उदाहरणका लागि इङ्गल्यान्डका सम्भ्रान्त र निम्न स्तरका मानिसहरूको भाषालाई हेर्न सकिन्छ। त्यहाँ भौगोलिक रूपले केही टाढा रहेका तर एउटै स्तर र वर्गका मानिसहरूको भाषा एकनासे हुँदछ, जो तुलनात्मक रूपमा आफ्नै क्षेत्रका असमान भिन्न वर्ग वा स्तरकाहरूसँग मिल्दोजुल्दो हुँदैन। उसरी नै “नेपालमा उच्चवर्गीय सम्पन्न व्यक्तिहरू दरबारी भाषा बोल्दछन्। यसमा उच्च आदारार्थी रूपको प्रयोग

^{१०}जेके च्याम्बर्स एन्ड पिटर ट्रुड्जिल, *डायलेक्टलजी*, पूर्ववत्, पृ १६-१७

^{११}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २२

^{१२}हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्

^{१३}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४२

हुन्छ र शब्दभण्डारमा पनि भिन्नता हुन्छ। व्याकरण र उच्चारणका दृष्टिले यो मानक रूपको नजिक रहेको पाइन्छ। निम्नवर्गीय समाजमा आदारार्थी प्रयोग थोरै हुन्छ र यो मानक रूपभन्दा केही टाढा हुन्छ।^{१४} सिक्किममा भने उच्च वर्गीयहरूको भाषामा कोड मिश्रण पाइन्छ। गाउँका निम्न मध्यमवर्गीय मानिसहरूको भाषिक व्यवहारमा बहुभाषिकता र भाषिक परिवर्तन थोरै हुने गर्दछ भने उच्चवर्गीय सहरकाहरूमा धेरैजसो स्थितिमा त्यसो हुने गरेको पाइन्छ।

वास्तवमा “वर्गगत/स्तरगत सामाजिक संरचना जति धेरै हुन्छ त्यति नै धेरै सामाजिक भाषिका पनि पाइने सम्भावना रहन्छ। सामाजिक वर्गगत प्रणालीअनुसार उच्च ओहोदामा रहेका व्यक्तिहरूको तुलनामा निम्न स्तरका मानिसहरूका भाषामा धेरै क्षेत्रीय भिन्नता देख्न सकिन्छ।^{१५} शिक्षित र अशिक्षितहरू माझमा पनि भाषिक विविधता पाउन सकिन्छ। यस्ता भेदहरू धेरैजसो उच्चारणगत हुने गर्दछन्। शिक्षितहरूको भाषा मानकको धेरै नजिक रहेको पाउन सकिन्छ। लेखपढका कारण पनि उनीहरूको भाषिक प्रचलनमा मानक रूप पाउन सकिन्छ। यद्यपि कुनै पनि समाजमा शिक्षाको प्रतिशत धेरै रहेमा भाषिक प्रयोगमा भिन्नता धेरै थोरै हुने गर्दछ। सामाजिक वरीयताका आधारमा भाषाको प्रयोगलाई हेर्दा जात पनि एउटा कारक तत्त्व रहेको थाहा लाग्छ। जातका आधारमा पाइने भाषिक भेदअन्तर्गत दुवै उच्चारणगत अनि व्याकरणिक भेद पाइन्छ। उदाहरणका लागि सिक्किम क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको प्रचलनमा बाहुन-छेत्री तथा अन्य जाति जस्तै लिम्बू, गुरुङ, तामाङ, मगर आदि बिच यस किसिमको भेद स्पष्ट पाउन सकिन्छ। आफुलाई नेपाली भाषिक समुदायकै सदस्य मान्ने छेत्री-बाहुनइतर जात-जातिको नेपाली उच्चारण र व्याकरणमा भोटबर्मेली भाषा तत्त्वको प्रभाव स्पष्ट पाउन सकिन्छ।

लिङ्गका आधारमा पनि भाषिक भेद पाउन सकिन्छ। “कतिले यसलाई लैङ्गिक भाषिका (जेन्डरलेक्ट) भनेका छन्।^{१६} विशेष गरेर परिस्थितिअनुरूप शब्द चयनमा यस्तो विभिन्नता धेरै देखिन्छ। कुनै आश्चर्य वा भयको स्थितिलाई जनाउन स्त्रीहरूले प्रयोग गर्ने शब्द ‘अपुई’ र पुरुषले प्रयोग गर्ने शब्द ‘धत्’ यस किसिमका भिन्नताका उदाहरण हुन्। यसरी नै पेसागत आधारमा पनि भाषिक प्रयोगमा स्पष्ट भेद पाइन्छ। नेपाली तथा लेप्चा समाजमा पाइने धामी-झाँक्री, येबा-फेदाडमा, मुन्-बुडथिड आदि परम्परागत पेसा अवलम्बन गर्नेहरूका भाषामा कुनै न कुनै रूपमा संस्कारगत/कर्मकाण्डीय/आनुष्ठानिक

^{१४}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५२

^{१५}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४२

^{१६}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५२

शब्दहरूको आधिक्य पाइन्छ। त्यसरी नै हिन्दू पुरोहित र बौद्ध लामाहरूका भाषामा धर्मग्रन्थहरूको अध्ययनद्वारा आर्जन गरेका शब्दहरूको प्रयोग अन्यका तुलनामा धेरै पाइन्छ। संस्कारगत अनुष्ठानबाहेक अन्य सामान्य बोलचालमा समेत यस्ता शब्दहरूको प्रयोग केही रूपमा हुने गर्दछन्। शिक्षण, व्यापार, आभियान्त्रिकी, स्वस्थ सेवा जस्ता पेसामा रहने व्यक्तिहरूको भाषिक व्यवहारमा पनि आआफ्नै पेसाअनुरूप भाषिक भिन्नता स्पष्ट हुने गर्दछ। “उद्योगपति, व्यापारीका तुलनामा किसान, मजदुर आदिका बोलीमा, मालिकको तुलनामा नोकरको र हाकिमको तुलनामा चपरासीको बोलीमा पाइने भेदले छुट्टै पक्षतिर सङ्केत गर्छ।”^{१७} यसरी नै कुनै पनि समाजले व्यवहार गर्ने भाषामा धार्मिक संलग्नताका आधारमा पनि भेद सिर्जना भएको पाइन्छ। धार्मिक दृष्टिले विश्वका समाज सबै नै वर्गीकृत रहेका हुन्छन्। भिन्न भिन्न धर्मावलम्बीहरूमा आफ्ना आफ्नै धार्मिक सङ्कथन र नियमित धार्मिक आचरण, आनुष्ठानिक समागम आदिले धेरै प्रभाव पार्दछ, फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक प्रयोगलाई पनि त्यसले प्रभावित तुल्याउँदछ। मन्दिर, मस्जिद, गिर्जा र बौद्ध मठ आदि धार्मिक संस्थानहरूमा नियमित रूपमा हुने प्रवचन आदिले तत् तत् धर्मावलम्बीका भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पार्ने गर्दछ। कुनै कुनै स्थितिमा भाषा प्रयोगमा देखिने विषयगत अनि प्रसङ्गगत भेद धार्मिक संलग्नताका कारण पनि हुने गर्दछ।

उमेरका आधारमा पनि भाषिक भेदको सृजना हुँदछ। बालक, युवा, प्रौढ र वृद्धहरूको भाषिक प्रयोगमा वयगत भिन्नता स्पष्ट देख्न सकिन्छ। बालभाषाका आफ्नै विशेषता र शब्दभण्डार पाइन्छ। नेपालीका ताते, मामाम्, बुङ्गी, बुबु, आची, गुजी, पापा, चिची आदि शब्दहरू बाल भाषाका उदाहरण हुन्।

भाषा मानवीय अन्तरक्रियाद्वारा विकसित एउटा सामाजिक विषय हो। कुनै पनि समाजको निर्माण विभिन्न जात, धर्म, स्तर, वर्ग, पेसा, संस्कार-संस्कृति भएका मानिसहरूद्वारा भएको हुन्छ। आआफ्नो पृष्ठभूमिका आधारमा मानिसहरूका हाउभाउ, व्यवहार-शैली, बोली अनि सम्प्रेषण आदि पनि भिन्न भिन्न हुने गर्दछन्। यसका अतिरिक्त विभिन्न स्थिति तथा परिप्रेक्ष्यका कारणले पनि मान्छेको व्यवहारगत शैली भिन्न हुने गर्दछ। भिन्न भिन्न भाषा बोल्नेहरूको भाषिक सम्प्रेषण शैली ता भिन्न हुन्छ नै तर धेरैजसो “सम्पर्कमा विविधीकरण भएअनुसार एउटै भाषामा पनि भाषाका विभिन्न भेदहरू

^{१७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २३

प्रचलनमा आएका हुन्छन्। यस्तो विविधीकरण वक्ता-श्रोताको सामाजिक पृष्ठभूमि, नाता, सम्बन्ध, उमेर, लिङ्ग, पेसा, वर्ग, सामाजिक पद वा प्रतिष्ठा आदिका आधारमा निर्मित हुन्छ।”^{१८}

प्रत्येक समाजले “आफ्नै ढङ्गका ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, सङ्कथन र अर्थको व्यवस्था गरेको हुन्छ।”^{१९} यस दृष्टिमा प्रत्येक समाजको भाषिक व्यवहारमा आफ्नोपन हुन्छ जो अन्य समाजको भन्दा भिन्न हुन्छ। समाजको यही विशेषताका कारण पनि भाषिक विविधता सिर्जित हुन्छ जसलाई भाषा व्यवहारको एउटा सामान्य प्रक्रिया मान्न सकिन्छ। भाषाको प्रयोग-विविधताका कारणले भाषिकाको निर्माण हुन्छ अनि यस किसिमको भेदका पछाडि भौगोलिकता, परिवेश अनि मानव-समाज विशेष निर्धारकका रूपमा रहन्छन्। विभिन्न सामाजिक सन्दर्भ अनि वर्गीकरणका कारणले समाजभाषिक भेदको निर्माण हुन्छ। समाज भाषाविज्ञानले भाषिक भेद अनि भाषिक रूप (डायलेक्ट रेजिस्टर)-लाई आफ्नो अध्ययनभित्र समाविष्ट गरेको पाइन्छ।

कुनै पनि भाषाको प्रयोग भाषिक समुदायका सदस्यका बिचमा हुन्छ, जो कुनै न कुनै सामाजिक परिस्थिति वा परिवेशसित सम्बद्ध हुन्छ। त्यस्ता “सामाजिक परिस्थिति बहुआयामिक र अनेक हुन्छन्, फलस्वरूप अनिवार्य रूपमा भाषाका अनेक भेद जन्मन्छन्।”^{२०} व्यापक अर्थमा खास उद्देश्यका निम्ति छुट्टै एकाई मानिएको कुनै पनि भाषिक स्वरूप नै भाषिक भेद हो। “सामाजिक भाषावैज्ञानिक दृष्टिबाट उस्तै सामाजिक वितरण भएका भाषिक आइटमहरूको समुच्चय नै भाषिक भेद हो भन्न सकिन्छ।”^{२१}

भाषिक भेदका धेरै कारणहरू हुन्छन् जसमध्ये भौगोलिक दूरी, जनसङ्ख्या अन्तर्मिश्रण, विषय, प्रसङ्ग र माध्यमका विविधता, शिक्षा अनि पेसागत विविधता आदि मुख्य हुन्।^{२२} भाषा प्रयोगमा देखिने अन्तर वा भाषिक भेद भौगोलिक परिस्थितिका कारण हुने गर्दछ भन्ने एउटा दीर्घ स्थापित मान्यता रहेको पाइन्छ। एउटा ज्ञानानुशासनका रूपमा “समाज भाषाविज्ञानको उदय हुनअघि भाषाविज्ञानका अध्येताहरू विशेष भौगोलिक परिवेशमा बोलिने भाषिक रूप र भिन्नताको अध्ययनतर्फ धेरै केन्द्रित थिए।”^{२३} तथापि धेरै पछि क्षेत्रीय भिन्नताबाहेक अन्य कारणहरूले पनि भाषिक भेद सिर्जना गर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित

^{१८}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ९

^{१९}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{२०}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), *डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन*, पूर्ववत्, पृ ६९

^{२१}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), पूर्ववत्

^{२२}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४६-४७

^{२३}वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २७

भयो। कुनै पनि क्षेत्रीय भेद निकटवर्ती क्षेत्रको भेदभन्दा धेरै भिन्न हुन्छ जतिको भौगोलिक दूरीमा रहेको भाषिक रूपसित हुन्छ। “भाषिक भेद पूर्णरूपले भाषिक कारणले होइन तर सामाजिक अनि राजनैतिक कारणले पनि हुने गर्दछ।”^{१०४} तथापि “आधुनिक विश्वमा आएको विकासका नवक्रान्ति जस्तै सडक, नेटवर्क, उद्योग, रेडियो, टेलिभिजन आदि कुराहरू प्रत्येक ठाउँ पुगेकाले भाषिक भेदको क्षेत्र खुम्चिएको पाइन्छ।”^{१०५}

२.८.५ अन्य भेद

भौगोलिक तथा सामाजिक भेदका अतिरिक्त भाषाका अन्य केही भेदहरूबारे पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। यस्ता केही भेदहरूमध्ये विषयगत भेद र प्रसङ्गगत भेदलाई छोटो रूपमा चिनाउनु यहाँ उपर्युक्त देखिन्छ। समाजभाषिक अध्ययनमा विषयगत अनि प्रसङ्गगत भेदको धेरै चर्चा हुने भएकाले यी दुईवटा भाषिक भेदलाई सङ्क्षिप्तमा चिनाउने प्रयास यहाँ भएको छ।

२.८.५.१ विषयगत भेद

कुनै विशेष विषय वा त्यससित सम्बन्धित भाषिक प्रयोगमा देखिने भेदलाई विषयगत भेद भनिन्छ। अन्य सामाजिक क्रियाकलाप जस्तै भाषा पनि प्रयोगकर्ताका लागि उपर्युक्त हुनु पर्दछ। आपसी सम्पर्कका लागि चुनिएको विषय वक्ता र श्रोतामाझ सान्दर्भिक नभए सम्प्रेषण अप्रभावकारी बन्दछ। यसै कारण पनि धेरै समाजमा पुरुष र स्त्रीहरूका बिच हुने भाषिक व्यवहारमा अन्तर हुने गर्दछ कारण धेरैजसो स्त्री अनि पुरुषहरूमाझ भिन्नाभिन्नै उत्तरदायित्वका कारण विषयगत भिन्नता हुने गर्दछ। “एउटै व्यक्तिले भिन्न भिन्न प्रयोजनका लागि भिन्न भिन्न भाषिक रूपको प्रयोग गर्दछ, अनि समुदायका सबै व्यक्तिले प्रयोग गर्ने प्रयोजनपरक भाषिक भेदलाई त्यस समुदायको भाषिक सङ्गति (भर्बल रेपटोयर) भनिन्छ।”^{१०६} भाषिक भेदहरूको समुच्चयलाई नै भाषिक सङ्गति (रेपटोयर) भनिन्छ, जसअन्तर्गत विषयगत भेद पनि पर्दछ। विषयगत भेदलाई “प्रयुक्ति वा प्रयोजनपरक भेद”^{१०७} पनि भनिन्छ।

एकै भाषिक समुदायका कुनै दुईजना सदस्यहरूमाझ हुने वार्तालापलाई पर्यवेक्षण गर्ने हो भने विषयगत भेदलाई स्पष्टसँग व्यक्त गर्न सकिन्छ। “चर्चाको विषय परिवर्तन हुने साथ उनीहरूको भाषिक

^{१०४}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१०५}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ २८

^{१०६}पिटर टूडजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्ट्रडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १००

^{१०७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

कोड पनि परिवर्तन हुने गर्दछ।”^{१०८} विषयअनुरूप अवधारण, पारिभाषिक शब्द, प्रस्तुतिगत स्वभाव आदिमा भेद हुने देखिन्छ। यिनै भेदका कारण अन्तरविषयक वार्ताअनुरूप भाषिक स्वभाव र रूपमा अन्तर आउने देखिन्छ। उदाहरणका लागि कृषि र उद्योग क्षेत्रका भाषामा धेरै अन्तर हुन्छ भने खेलकुदको भाषा र धार्मिक प्रवचनको भाषा भिन्न भिन्न हुन्छन्। यसरी नै साहित्य अनि विज्ञान-प्राद्यौगिकीको भाषा, अनि यिनका पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दादिमा ठुलो अन्तर पाइन्छ। “कुनै धर्म ग्रन्थमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द प्रयोग र भाषामा कुनै खेलको सोझो विवरण दिनु कठिन, असम्भव मात्र होइन, हास्यपद पनि हुन्छ।”^{१०९} विषयगत भेदलाई मुख्यतः सम्बन्धित क्षेत्रका प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दभण्डार ले विभेदित गरेको देखिन्छ। तर यस्तो भेद शब्दभण्डारका दृष्टिले मात्र नभइ वाक्य रचना तथा अन्य शैलीगत आधारमा पनि फरक हुन सक्छ।”^{११०} “प्रयोगका आधारमा पाइने भाषिक विविधता वा भेदलाई भाषाको प्रयुक्त भेद (रेजिस्टर) भन्ने गरिएको पाइन्छ, जसलाई भाषाको क्षेत्रीय वा सामाजिक भेद वा भाषिका मान्न नमिल्ने देखिन्छ।”^{१११} “कुनै व्यक्तिले लगभग एउटै कुरा वा एक समान अर्थ लाने कुरालाई भिन्न भिन्न समयमा केही बेग्लै भाषिक आचरणद्वारा व्यक्त गर्दछ भने त्यसलाई भाषाको प्रयुक्त भेद भनिन्छ।”^{११२} यस्तो भेद विषय वा प्रसङ्गका आधारमा हुने देखिन्छ। क्षेत्र र सामाजिक वर्गबाहेक विषयगत आधारमा पाइने भेदको अध्ययन पनि समाज भाषाविज्ञानमा प्रमुखताका साथ गर्ने चलन रहेको पाइन्छ।

२.८.५.२ प्रसङ्गगत भेद

मानिसले आफ्नो पृष्ठभूमि र सन्दर्भअनुरूप आफुलाई व्यक्त गर्दछ। कुनै पनि वक्ताले प्रसङ्ग उपर्युक्त भाषाको प्रयोग गर्ने सामर्थ्य राख्छ। “अन्तरक्रियाका विभिन्न परिस्थितिअनुसार भाषामा भेदहरूको सृजना हुन्छ।”^{११३} यस्तो भेदलाई सन्दर्भगत/परिस्थितिगत/प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ। जसलाई प्रयुक्त भेद (रेजिस्टर) भनेर पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। धेरैजसो स्थितिमा “वक्ताले भाषिक व्यवहार गर्दा, आ आफ्नो हैसियत होइन तर आफु कुन परिस्थितिमा छु भन्ने कुराको वास्ता गर्दछ, फलस्वरूप उसको बोलीमा

^{१०८}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{१०९}पिटर ट्रिजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १००

^{११०}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

^{१११}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४५-४६

^{११२}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ४६

^{११३}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

सन्दर्भका आधारमा प्रसङ्गगत भेद पाइन्छ।”^{११४} यस्तो भेदलाई ‘शैलीगत भेद’ पनि भनिएको पाइन्छ। कुनै पनि समाजका भाषा प्रयोक्ताहरूको सम्बन्ध सामाजिक सन्दर्भ र पृष्ठभूमिअनुरूप स्थापित भएको हुन्छ। समाजको कुनै एकजना व्यक्तिले परिस्थितिअनुसार भिन्न भिन्न भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। फलस्वरूप उसले भिन्न भिन्न परिस्थितिका आधारमा आफुलाई व्यक्त गर्ने क्षमता राख्दछ। “उक्त किसिमको प्रकारान्तर कथन क्षमतालाई व्यक्तिले परिस्थिति एवम् सन्दर्भहरू ख्याल गरी उपयोग गरिरहेको हुन्छ।”^{११५} प्रसङ्गगत आधारमा एउटै भाषिक समुदायका कुनै दुईजना सदस्यहरूका वार्तालापमा देखिने भाषिक भेद सहजताका साथ खुट्ट्याउन सकिन्छ। उदाहरणका लागि उनीहरूबिच “छिमेकीका रूपमा हुने भाषिक सम्पर्क र सरकारी नोकरशाहका रूपमा कार्यालयमा हुने सम्पर्कको भाषामा ठुलो अन्तर पाइन्छ। अघिल्लो स्थितिमा उनीहरू अनौपचारिक र पछिल्लो स्थितिमा औपचारिक भाषाको प्रयोग गर्दछन्।”^{११६} प्रसङ्ग वा सन्दर्भका आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई तलको दृष्टान्तमा देखाउने प्रयास गरिन्छ।

औपचारिक, प्राविधिक प्रयोग: चालु वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँको धनराशि आवन्टन गरियो।

औपचारिक अप्राविधिक: यस वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ छुटाइयो।

अनौपचारिक प्राविधिक: यस वित्तीय वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ आवन्टन गरियो।

अनौपचारिक अप्राविधिक: यस वर्षका लागि एक लाख रुपियाँ छुटाइयो।

माथिको उदाहरणले के स्पष्ट गर्दछ भने आधारभूत रूपले शैली वा प्रयुक्ति (रेजिस्टर) स्वतन्त्र रहन्छ अनि त्यसमा औपचारिकदेखि अनौपचारिक, प्राविधिकदेखि गैरप्राविधिक आदि भेद देखा पर्छन्।

वक्ता श्रोता माझ रहने सम्बन्धका कारण पनि यस्तो भेद देखा पर्दछ। “कुनै पनि सामाजिक सन्दर्भमा प्रभावकारी भाषिक सम्पर्क स्थापित गर्ने वक्ताले श्रोताको पृष्ठभूमिलाई पनि ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। वक्ता श्रोताको पृष्ठभूमि, सन्दर्भ र स्थिति समान नरहे भाषिक सम्पर्क धेरै औपचारिक र असहज रहन्छ अनि समान रहे अनौपचारिक र सहज रहन्छ।”^{११७}

^{११४}मार्टिन मान्टगोमेरी, सन् २००४, एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, लन्डन : रुटलेज, पृ १०५

^{११५}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४

^{११६}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{११७}पिटर ट्रिजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १०२

प्रसङ्गगत भाषिक भेदका कारण कोड परिवर्तन पनि हुने गर्दछ। “प्रसङ्ग अनि सन्दर्भ अनुरूपको भाषिक प्रयोगले विशेष गरी बहुभाषिक समुदायमा कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना गर्दछ।”^{११८} वक्ताको सामाजिक पृष्ठभूमि र स्थितिका अतिरिक्त भाषिक सम्प्रेषणका अन्य आयामहरू पनि छन्। माइकल हलिडेले विषय-क्षेत्र (फिल्ड) शैली (मोड) र पक्ष (टेनोर)-यी तीनवटा आयामहरूको चर्चा गरेका छन्। उनले “विषय-क्षेत्रान्तर्गत भाषिक सम्प्रेषणको प्रयोजन र विषयवस्तु, शैलीअन्तर्गत भाषिक सम्प्रेषणको ढङ्ग वा तरिका, अनि पक्षअन्तर्गत वक्ता-श्रोतामाझको सम्बन्धबारे चर्चा गर्दै यी आयामहरूले टङ्कारो भाषिक भेद सिर्जना गर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्।”^{११९}

भाषा अनि सामाजिक सन्दर्भ अनि परिस्थितिका माझ घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ। “यस्ता विभिन्न सन्दर्भ, प्रसङ्ग अनि स्थितिअनुरूप भिन्न भिन्न किसिमको भाषा प्रयोग गर्न आवश्यक रहन्छ।”^{१२०} मान्छेले बदल्दो सामाजिक सन्दर्भसँगै कसरी आफुलाई व्यक्त गर्दै लैजान्छ भन्ने विषय चासोपूर्ण देखिन्छ। भिन्न भिन्न सामाजिक परिस्थिति र प्रसङ्ग, सन्दर्भ अनि विषयका आधारमा भाषिक रूपले आफुलाई कसरी अभिव्यक्त गर्दछ अनि यस्ता परिस्थितिगत अभिव्यक्तिका कारण भाषामा के कस्ता भेदहरू देखा पर्छन् भन्ने विषयबारेको अध्ययनतर्फ आजका समाज भाषावैज्ञानिकहरू धेरै आग्रही बनेको पाइन्छ।

२.९ सामाजिक सम्पर्क अनि भाषिक परिवर्तन

समाज भाषाविज्ञान कुनै समुदायले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययनमा केन्द्रित रहन्छ अनि सामान्यभाषाविज्ञानले उपयोग गर्ने सामग्रीभन्दा केही भिन्न अनि आफ्नै विषयको विश्लेषण पद्धतिमा यो बढी निर्भर रहन्छ।^{१२१} सामाजिक सन्दर्भ, संरचना अनि आचरणलाई यसले आधार मान्दछ।

समाजमा कुनै पनि व्यक्ति वा समूहले विभिन्न किसिमका परिस्थितिहरूको सामना गर्दछ। त्यस्ता विविध परिस्थिति अनि सन्दर्भ आदिले त्यस व्यक्ति वा कहिलेकाहीं समूह समेतको स्वभाव, आचरण, अनि अनुभवमा समेत केही न केही हेरफेर ल्याएको हुन्छ। यस्ता परिस्थिति अनि परिणामका कारणले कुनै पनि व्यक्ति अथवा व्यक्तिको समूह साथै समाजको भाषिक आचरण र व्यवहारमा प्रभाव परेको अनि

^{११८}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४३

^{११९}माइकल हलिडे, सन् १९७८, ल्याङ्ग्वेजएज सोसियल सिमियोटिक्स, लन्डन : आर्नोल्ड, पृ ३३

^{१२०}मार्टिन मोन्टगोमेरी, एन इन्टरडक्सन टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १०५

^{१२१}जन जे गुम्पर्ज, सन् १९९५, डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस, न्यु यर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ९

विविधता आएको थाहा पाइन्छ। सामाजिक सन्दर्भ आदि मात्र नभई व्यक्तिमा निहित भाषिक क्षमता तथा रचनात्मकता आदि कारणहरूले पनि मानिसको भाषिक स्वभावमा अन्तर ल्याएको हुन्छ। यसो भए तापनि समाज भाषावैज्ञानिकहरू भने सामाजिक सम्पर्कका कारणले भाषा प्रयोगमा आएको विविधता अनि परिवर्तनको अध्ययनतर्फ नै बढी केन्द्रित रहन्छन्।

जर्मनीमा भाषिकाको अध्ययन गर्ने धेरैले कुनै पनि भाषाको व्याकरणगत अनि शाब्दिक प्रचलनमा आउने परिवर्तनका पछि व्यापारिक एवम् धार्मिक कारण महत्त्वपूर्ण रहने कुरा मानेका छन्।^{१२२} भखरै मात्र अस्ट्रेलियाका सुसान जातिले ग्रहण गरेको भाषिक प्रचलन अनि उत्तरी आयरल्यान्डका भाषाभाषीहरूमा देखिएको भाषिक विभिन्नतालाई दृष्टान्तका रूपमा हेर्न सकिन्छ। वास्तवमा सामाजिक सम्बन्ध आदिमा रहने सम्पर्क आर्थिक तथा राजनैतिक शक्तिद्वारा निर्देशित रहन्छन् र यो राष्ट्रिय अनि क्षेत्रीय सीमातर्फ फैलिने गर्दछ। सामाजिक व्यवस्थाले धारण गरेको नयाँ स्वरूप, सम्पर्कको बहुरूपता अनि सामाजिक परिवर्तनसँगै भाषिक परिवर्तनको अध्ययन जटिल बन्दै गएको मान्न सकिन्छ।

२.१० कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन

कुनै एउटा भाषा वा कुनै भाषाको भेदलाई कोड पनि भन्ने गरिन्छ।^{१२३} कहिलेकाहीं वक्ताले आफ्नो भाषिक व्यवहारमा एकाधिक भाषा वा भेदको सराबरी प्रयोग गर्दछ। भाषाको व्यवहारमा एकाधिक भाषा वा भाषिक रूप वा भेदको मिश्रण एउटा सामान्य प्रक्रिया हो। “भाषा प्रयोगको सामाजिक सन्दर्भमा अन्तरभाषिक वा अन्तरभाषिक परिवर्तन एउटा सामान्य विषय हो।”^{१२४} विशेष गरेर द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा यस किसिमको भाषिक स्वभाव देख्न सकिन्छ। व्यक्ति जब बोल्न थाल्छ तब सन्दर्भ, विषय र प्रकार्यअनुसार उसले उपर्युक्त कोडको चयन गर्छ र यही प्रक्रियामा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुँदछ। द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा कोड मिश्रण एउटा सामान्य प्रक्रिया देखिन्छ जब कुनै व्यक्तिले बोल्दा वा लेख्दा एउटा भाषाको शब्द वा वाक्यांश, उखान एवम् सूक्तिहरू अर्को भाषामा मिसाउँछ त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ।^{१२५} छोटो वा सङ्क्षिप्त कुराकानी गर्दा वा छोटो प्रश्न सोध्दा वा

^{१२२}जन जे गुम्पर्ज, डिस्कोर्स स्ट्राटेजिस, पूर्ववत्, पृ ४२

^{१२३}रोनाल्ड वाइह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ८६

^{१२४}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, सन् १९९२, मडर्न एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, चेन्नई : मेकिमलन इन्डिया लिमिटेड, पृ ४६

^{१२५}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

उत्तर दिँदा कोड मिश्रण कमै हुने देखिन्छ तर “लामो सङ्कथनमा कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन हुने सम्भावना धेरै रहन्छ। कुनै कुनै वाक्य एउटा भाषाबाट सुरु भएर अर्कै भाषामा टुङ्गिने गर्दछ।”^{१२६}

कोड मिश्रण कुनै दुईवटा भाषामा हुने गर्दछ। कहिलेकाहीं एउटै भाषाका भेदहरूकामाझ पनि हुने गर्दछ। यसरी “एउटै सन्दर्भमा एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिक भेदहरूको प्रयोग हुन थालेपछि अभिव्यक्तिमा कोडहरूको मिश्रण स्वतः देखा पर्दछ। कुनै भाषाको व्यवहार गर्दा त्यस भाषामा कुनै अर्को भाषाका शब्दहरू सराबरी पस्दै गए त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ। अध्ययनअनुसार बहुभाषिकताका कारण धेरै जसो कोड मिश्रण वा कोड परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ। कुनै दुईवटा भाषिक भेदलाई सन्दर्भअनुसार मिश्रण गर्नाले कोड मिश्रण हुने गर्दछ। विभिन्न भेदहरूको सम्मिश्रण आगमनबाट पनि हुन्छ। आगमनबाट मुख्यतः शब्दावली तह प्रभावित हुन्छ तर वर्ण व्यवस्था र व्याकरण व्यवस्था पनि चोखो बँच्न सक्दैनन्।”^{१२७}

(१) ‘फर्स्ट डे मै त्यो केटोले क्लास बड्क गरेको कुरा थाहा पाएपछि क्लास टिचर फायर भएका छन्।’

(२) भाइले ल्यापटमा सेव गरेको फाइल डिलिट गरे छ।

(३) छोराको एटिट्युड हाइपर एक्टिभ देखेर निकै डिस्टर्ब छु। माथिका वाक्य (१, २, ३)-लाई कोड मिश्रणको नमुना मान्न सकिन्छ। समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई नयाँ विषय मान्न सकिन्छ।

“जब कुनै व्यक्ति बोल्दाबोल्दै एउटा भाषा वा भाषिकाबाट अर्कोमा जान्छ, त्यसलाई कोड परिवर्तन भनिन्छ।”^{१२९} कोड परिवर्तनका धेरै कारणहरू हुन्छन्। यो कहिलेकाहीं असचेततापूर्वक घटित हुने गर्दछ। सम्पर्कमा देखिने कोड परिवर्तनलाई एउटा भाषिक सम्पर्कमा देखिने आपसी सान्निध्य क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ। कोड परिवर्तन विशेष गरेर एउटै भाषिक समुदायमाझ वा कहिलेकाहीं अन्य भाषिक समुदायसितको सम्पर्कका कारणले हुने गर्दछ। “प्रसङ्ग फेर्न परेमा पनि कोड परिवर्तन हुन सक्छ। अनौपचारिक गफगाफमा एउटा कोड प्रयोग गर्दै गरेका व्यक्तिहरू औपचारिक स्थितिमा अर्कै कोडको

^{१२६}डेभिड क्रिस्टल, सन् २००८, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्क्स, अस्ट्रेलिया : पेङ्ग्विन बुक्स, पृ ४१४

^{१२७}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालको भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ७९

^{१२९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

प्रयोग गर्ने हुन्छन्।”^{१३०} कहिलेकाहीं औपचारिक-अनौपचारिक सन्दर्भ, विषयान्तर, गोपनीयतालाई कायम गर्ने आदिजस्ता सन्दर्भको अनुपस्थितिमा समेत कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। विशेष गरेर द्विभाषी वा बहुभाषी वक्तामा विद्यमान सहजात आचरणका कारण पनि यस्तो स्थिति देखा पर्छ। “एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिका स्वामित्व भएको वक्ताले कुराकानीका सन्दर्भमा एउटा भाषाको कोडबाट अर्को कोडमा फडकिन सक्छ तर विषय वा सङ्कथनमा भने परिवर्तन हुँदैन।”^{१३१} सम्पर्कमा देखिने कोड परिवर्तनलाई एउटा भाषिक सम्पर्कमा देखिने आपसी सानिध्य क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ। कोड परिवर्तन विशेष गरेर एउटा भाषिक समुदायमाझ वा कहिलेकाहीं अन्य भाषिक समुदायसितको सम्पर्कका कारणले हुने गर्दछ।

कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन व्यक्तिको भाषिक सम्प्रेषण अनुभवका कारण पनि हुने गर्दछ भन्ने मतहरू पनि पाइएका छन्। “कोडको चयन, मिश्रण र परिवर्तन कुनै नियमद्वारा निर्देशित हुन्छ, जो कुनै भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो अनुभवद्वारा सिकेका हुन्छन्। यी नियमहरूलाई उनीहरूमा निहित समग्र भाषिक ज्ञानको अङ्ग मान्न सकिन्छ।”^{१३२}

कुनै पनि वक्ता आफ्नो श्रोतामाझ पूर्णरूपले सम्प्रेषित हुन चाहन्छ। भाषिक सम्प्रेषणमा सामाजिक वर्गीकरण अनि जातीय सीमा कहिलेकाहीं बाधा हुन सक्छन्। यस्तो स्थितिमा आफुलाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गर्नका लागि वक्ताले कोड मिश्रण वा कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछ।^{१३३} भाषाको कार्यक्षेत्र अनि सामाजिक सन्दर्भअनुसार पनि कोडको चयन र कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। “श्रोता वा समूहसित कुराकानी गर्दा साझा जातीयता अनि समुदायको सदस्यताको छाप दिनका लागि पनि वक्ताले कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछ।”^{१३४} आफ्नो समुदाय, समूह, श्रोता आदिसित घनिष्ठ हुने प्रयास प्रत्येक व्यक्तिले गर्दछ। सामाजिक सामिप्यका लागी प्रभावकारी भाषिक व्यवहार अनिवार्य रहन्छ। त्यस कारण पनि “भाषिक अनि सामाजिक दुरी थोरै गर्न कोड परिवर्तन गर्ने सचेत प्रयास गरिन्छ।”^{१३५}

^{१३०} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४३

^{१३१} दिनबहादुर थापा, *समाजभाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ५५

^{१३२} आर ए हडसन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ५२

^{१३३} राजेन्द्रसिंह, प्रोबल दास गुप्त एन्ड जयन्त के लिलि, सन् १९९५, *एक्सप्लोरेसन्स इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन्स, पृ १३१

^{१३४} जेनेट होल्म्स, *एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ४१

^{१३५} नोब्लेजा असन्सियन एन्ड इमी एम पास्कासियो, सन् १९७९, ‘ल्याङ्ग्वेज मेनटेनेन्स एन्ड कोड स्विचिङ एमड फिलिपिनो वाइलिङ्ग्वल स्पिकर्स’, विलियम फ्रान्सिस म्याके एन्ड जेकव अन्स्टेन (सम्पा), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक स्टडिज इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट: मेथर्ड्सएन्ड केसेज*, द हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ २११

एकजना स्पष्ट वक्ता हुनका लागि कुनै पनि व्यक्तिमा भाषिक सामर्थ्य एउटा आवश्यक सर्त हो। गफ गरिने विषय र सन्दर्भअनुरूप प्रभावकारी भाषिक सम्प्रेषणका लागि उपर्युक्त कोड र शब्द चयन महत्त्वपूर्ण रहन्छ। कतिपय स्थितिमा वक्तामा कुनै एउटा भाषाको राम्रो ज्ञान हुन्छ भने अर्को भाषाको ज्ञान न्यून हुन्छ। यस्तो स्थितिमा आफुलाई स्पष्टरूपमा अभिव्यक्त गर्न नसक्ता उसले राम्ररी जानेको भाषाको साहारा लिनु पर्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ, फलस्वरूप कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। धेरैजसो सामाजिक सम्पर्कमा अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायसित एकात्मकता, भाइचारा वा सहानुभूति दर्साउन अनि श्रोताप्रति वक्ताको अभिवृत्तिका कारण पनि कोड परिवर्तन हुने गर्दछ भन्ने मत विद्वान्हरूको रहेको छ।^{१३६}

उपनिवेश, शासन, सत्ता र शक्ति आदि जस्ता कुराहरूले उपनिवेशित, शासित र क्षीण समुदायको भाषिक व्यवहारमा प्रभाव पार्ने गरेको पाइएको छ। समाजको निम्न मध्यम वर्गमा सम्भ्रान्त संस्कृतिको सिको गर्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहन्छ। वास्तवमा आफुभन्दा टुला-बडा, प्रतिष्ठित अनि उच्च वर्ग, शिक्षित र केन्द्रमा रहेकाहरू जस्तै हुने स्वभाव र इच्छा मानवीय प्रकृति र प्रगतिको द्योतक हुन्। भाषिक आचरण वा व्यवहारमा समेत यो प्रवृत्ति देख्न पाइन्छ। कतिपय अध्येताहरूले “कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई प्रतिष्ठाको सूचक पनि मानेका छन्। आफुलाई शिक्षित र प्रतिष्ठित देखाउन पनि मानिसहरूले कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन गर्ने गर्दछन्।”^{१३७} कोड परिवर्तनबारे भएका नयाँ अध्ययनहरूले आप्रवासनलाई पनि कोड परिवर्तनको कारण मानेका छन्। “आप्रवासीहरू आफ्नो पुरानो वा पहिलो भाषामा नौलो ठाउँको नयाँ भाषाबाट शब्दहरू ग्रहण गर्ने गर्छन्।”^{१३८} फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा कोड परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुँदछ।

कोड मिश्रण अनि कोड परिवर्तन एक किसिमको “मध्यम मार्ग”^{१३९} हो, जसले आपसी सम्पर्कमा एउटा सेतुको काम गर्छ। “कुनै एउटा भाषाको अल्प ज्ञान वा कुनै विषयलाई अभिव्यक्ति गर्न कुनै भाषाको अक्षमता, कुनै गफको सिलसिलामा कुनै विषय कोही विशेष व्यक्तिबाट गोपनीय राख्न, वार्तालाप गर्दा कुनै स्वाभाविक-अस्वाभाविक सन्दर्भ बुझाउन कथन शैलीमा परिवर्तन गर्न, श्रोतालाई प्रतिष्ठा कोडमा

^{१३६} डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ४१४

^{१३७} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५३

^{१३८} वर्नड स्पलस्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४९

^{१३९} केरोल मेयर्स स्कोटन, सन् १९७९, ‘कोडस्विचिङ एज अ “सेफ चोइस्” इन् चुजिङ अ लिङ्गवा फ्राङ्का’, विलियम सी मेक्कोरमेक एन्ड स्टीफन ए वुर्म (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी-एन्थ्रोपलजिकल इस्युज, द हेग : माउटन पब्लिसर्स, पृ ७१

आफ्नो कौशल देखाई प्रभावित पार्ने कोसिस गर्न जस्ता कुराहरू पनि कोड मिश्रण र परिवर्तनका कारणहरू हुन्।^{१४०} एउटा दृष्टान्त यहाँ प्रस्तुत छ-

“नानी ! खेल्ने चिज यसरी भुङ्मा फ्याँक्नु हुँदैन। सबै टिपेर टोकरीमा हाल। आइ सेड यु पिक इट अप एन्ड पुट इट इन द बास्केट।”

माथि दिइएको उदाहरणले के पनि बुझाउँदछ भने कहिलेकाहीं कुनै व्यक्तिलाई विशेष गरेर नानीहरूलाई हठपूर्वक कुनै कुरा गर्न लाउँदा वा कुनै कुरा गर्न भनी जोड दिँदा पनि कोड परिवर्तन हुने गर्दछ। कोड परिवर्तन मूलत दुई किसिमका हुन्छन्। ती हुन्- परिस्थितिगत (सिचुएसनल) अनि आलङ्कारिक (मेटाफिजिकल)। “सन्दर्भ वा परिस्थितिका कारण भाषा परिवर्तन भएको अवस्थालाई परिस्थितिगत कोड परिवर्तन भनिन्छ भने विषय वा विषयान्तरका कारण भाषा परिवर्तन भएको अवस्थालाई आलङ्कारिक कोड परिवर्तन भनिन्छ।”^{१४१} परिस्थितिगत कोड परिवर्तनको स्थितिमा वक्ताहरू आपस्तमा कुराकानी गर्दा एउटा सन्दर्भमा कुनै एउटा भाषा र सन्दर्भ अन्तर हुँदा अर्कै भाषामा वार्तालाप गर्छन् भने आलङ्कारिक कोड परिवर्तन त्यस समय हुन्छ जब वक्ताहरू विषय परिवर्तनसँगै कोड वा भाषामा पनि परिवर्तन गर्छन्। कोड परिवर्तन साहित्यिक पाठमा वा साहित्य लेखनमा पनि पाउन सकिन्छ। तथापि “साहित्यमा देखिने कोड परिवर्तन सामाजिक व्यवहारमा देखिने परिवर्तन होइन। साहित्यमा खास गरेर सशक्त द्वयभाषिक बिम्ब निर्माणका लागि कोड परिवर्तन गर्ने गरिन्छ।”^{१४२} परम्परागत रूपमा कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनलाई भिन्न भिन्न रूपमा चर्चा गरिको पाइए तापनि आज भोली यसलाई कोड परिवर्तन नै भनेर चर्चा गरिएको पाइन्छ।^{१४३}

अचेल कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन कुनै पनि वक्ताको भाषिक व्यवहारमा देखिने एउटा सामान्य विशेषता बनेको छ। बहुभाषिकता र शिक्षाका कारण यो अझ बढी प्रचलित हुँदै गएको देख्न पाइन्छ। आफ्नो मातृभाषा व्यवहार गर्दा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा फडको हाल्ने प्रकृति वक्ताहरूमाझ रहेको पाइन्छ।

^{१४०}केरोल मेयर्स स्कोटन्, ‘कोडस्विचिङ एज अ ‘सेफ चोइस्’ इन् चुजिङ अ लिङ्ग्वा फ्राङ्का’, विलियम् सी मेक्कोरमेक एन्ड स्तिफन ए वुर्म (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी-एन्थ्रोपलजिकल इन्सुज, पूर्ववत्, पृ ७१-७२

^{१४१}रोनाल्ड वाइह, एन इन्ट्रडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०२-१०३

^{१४२}क्वेसर जोहा आलम, ‘कोड मिक्सिङ: उर्दु-इङ्लिस’, न्यु एस बाहरी (सम्पा), सन् १९८९, पेपर्स इन् ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, भोलुम २, न्यु दिल्ली : बाहरी पब्लिकेसन्स, पृ ४७

^{१४३}ड्कोन्को एम काम्बाङगामली, सन् २०१०, ‘मल्टिलिङ्ग्वालिज्म एन्ड कोडस्विचिङ इन् एडुकेसन’, नेन्सी एच हनवर्गर एन्ड सान्द्रा एल मेक्के (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्ग्वेज एडुकेसन, युके : लाइब्रेरी अव् कङ्ग्रेस, पृ ११६

२.११ पिजिन अनि क्रिओल

२.११.१ पिजिन

दुई वा दुईभन्दा बढी विद्यमान भाषाहरू मिसिएर जन्मिएको नयाँ भाषिक भेदलाई पिजिन भनिन्छ। पिजिनको निर्माण ज्यादै तात्कालिक र व्यवहारिक उद्देश्यका निम्ति गरिन्छ।^{१४४} आपसी सुझबुझ हुने भाषाका अभावमा सम्पर्कको व्यवहारिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि दुई समुदायका वक्ताहरूद्वारा निर्मित एक किसिमको भाषिक कोडलाई पिजिन भनिन्छ। अर्थात् 'साझा वा एकाअर्कामा बोधगम्य भाषाको अभावमा मानिसहरूद्वारा आपसी सम्पर्कका लागि एकाअर्काका भाषाको मिश्रणद्वारा निर्मित एउटा भिन्न किसिमको भाषिक रूपलाई पिजिन भाषा वा पिजिन भनिन्छ।'^{१४५} ट्रजिलका मतानुसार 'पिजिन एउटा सम्पर्क भाषा हो जसका कुनै मौलिक वा स्थानीय वक्ता हुँदैनन्।'^{१४६} यस परिभाषाद्वारा के उद्धाटित हुन्छ भने पिजिन एउटा यस्तो भाषा हो जसलाई मातृभाषाका रूपमा वा प्रथम भाषाका रूपमा त्यसका वक्ताले अधिग्रहण गरेका हुँदैनन्। विशेष गरेर व्यापार अनि व्यवहारगत आवश्यकतापूर्तिका निम्ति दुई अथवा कहिलेकाहीं दुईभन्दा बढी भाषिक समुदायका सदस्यहरूले एकाअर्काका भाषाको मिश्रणद्वारा भाषिक सम्पर्क स्थापित गर्ने हेतु पिजिनको निर्माण हुन्छ। एउटा व्यवहारिक सम्पर्क कोडका रूपमा विभिन्न भाषिक समुदायका वक्ताहरूद्वारा निर्मित भिन्न किसिमको अनौठो भाषिक रूप नै पिजिन हो। सामान्य किसिमले बुझ्नु पर्दा एकाअर्कासँग नबुझिने भाषा बोल्नेमाझ बारम्बार भेटघाट हुने परिस्थितिमा दुवै पक्षको सम्पर्कजनित आवश्यकताबाट विकसित भाषालाई पिजिन भनिन्छ। सम्प्रेषणको न्यूनतम आवश्यकतापूर्ति गर्ने उद्देश्यले पिजिनको प्रचलन हुने देखिन्छ।^{१४७}

पिजिन शब्द चिनिया भाषाको दुईवटा अक्षर पेइ अनि स्चिन-को योगबाट निर्माण भएको मानिन्छ, जसको अर्थ 'पैसा तिर्नु'^{१४८} भन्ने हुन्छ। कोही यो शब्द हिब्रु भाषाको 'पिजिन'-बाट विकसित भएको मान्छन् जसको अर्थ 'व्यापार वा विनिमय' भन्ने हुन्छ। पिजिन शब्द अङ्ग्रेजीको 'बिजिनेस' - बाट आएको हो भन्ने मत पनि पाइन्छ र यसको विकास पनि प्रायः व्यापारिक उद्देश्यबाट भएको मानिन्छ। पिजिनलाई हड्सनले व्यापार भाषा वा बिजिनेस भाषा (ट्रेड ल्याङ्ग्वेज) भनेका छन्। तथापि सबै

^{१४४} गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ७९-८०

^{१४५} आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१४६} पिटर् ट्रजिल, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, एन इन्टरडक्सन् टु ल्याङ्ग्वेज एन्ड सोसाइटी, पूर्ववत्, पृ १७९

^{१४७} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २९

^{१४८} जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन् टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ९०

पिजिनहरू व्यापारिक भाषाका रूपमा मात्र सीमित छैनन् अनि सबै व्यापारी भाषाहरू पनि पिजिन होइनन्^{१४९} उल्लेख्य, अन्य समुदायसित सम्प्रेषणका लागि निर्मित पिजिन कुनै भाषिक समुदायका सदस्यहरूले आफ्नो समूहसित गरिने भाषिक सम्पर्कमा प्रयोग गर्दैनन्। दुई समूहका बिचमा जतिको सम्प्रेषण आवश्यक रहन्छ त्यही स्थितिको अनुपातमा पिजिनको विकास हुन्छ। उदाहरणस्वरूप गाई-घोडा वा भेडा-बाख्रा व्यापारीहरूमाझ चल्ने पिजिनमा साग-सब्जी वा अन्य किसिमका व्यापारमा प्रयुक्त भाषा/शब्द आदि अनावश्यक रहन्छन्। स्थितिअनुसार ती विषयहरू अनावश्यक रहेकाले गाई-गोरु, घोडा, भेडा-बाख्राका व्यापारीहरूको पिजिनमा त्यस्ता शब्दहरू पाइँदैनन्। पिजिनको अर्को विशेषता हो सिकाइमा सहजता। यो सरल हुनु पर्छ अनि थोरै समयमा सहजै सिक्न सक्ने किसिमको हुनु पर्छ। यो सिक्न कठिन भएमा थोरै लाभ हुने व्यापारी समूहले सिकिरहने झन्झट लिँदैनन् तर सहजै सिक्न सक्ने भएमा आफ्नो थोरै फाइदाका निम्ति भए पनि त्यस समूहले यसलाई ग्रहण गर्दछ।

पिजिनको प्रयोग उपनिवेश कालमा विशेष रूपले भएको पाइन्छ। उपनिवेशवादी शक्तिलाई जब जब उपनिवेशित जनगणसँग व्यापार वाणिज्यबारे सम्प्रेषण गर्ने आवश्यकता पर्दथ्यो तब उनीहरू आफ्नो भाषा र उपनिवेशितहरूको स्थानीय बोलीको पिजिन प्रयोग गर्दथे। एउटा उल्लेखनीय कुरा के पाइन्छ भने कुनै पनि व्यापार-वाणिज्य, रोजगार अनि लाभ उठाउन सक्ने ठेका आदि सामान्य जनगणका निम्ति नै धेरै सरोकार राख्ने विषय भएकाले उपनिवेशकहरूमा सामान्य जनगणका भाषाको प्रभावभन्दा सामान्य जनगणमा उपनिवेशकका भाषाको धेरै छाप परेको पाइन्छ। 'विश्वका सबैभन्दा बेसी पिजिनहरू अङ्ग्रेजी, फ्रन्सेली, पोर्तुगाली र डचमा आधारित छन्,'^{१५०} जसले उपनिवेश कालमा धेरै पिजिनको विकास भएको प्रमाणित गर्दछ। विशेष गरेर औपनिवेशिक युगमा समुद्री किनार तथा बन्दरगाह क्षेत्रमा युरोपेली भाषाभाषीहरूसँग अफ्रिका- एसियाका स्थानीय मानिसहरूको सम्पर्क हुँदा पिजिनको विकास भएको पाइए तापनि इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा दुई भाषाभाषी माझ सम्पर्कको आवश्यकता बोधका कारणले अन्य स्थान र परिस्थितिमा पनि यस किसिमको भाषा विकसित भएको मान्न सकिन्छ। प्राचीन समयमा पनि व्यापारका केन्द्रहरूमा वा विजेता र विजित समुदाय माझ सम्पर्कको आवश्यकताले सम्पर्क भाषाका रूपमा पिजिनको प्रचलन रहेको हुन सक्छ।

^{१४९}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१५०}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ६१

पिजिनको प्रचलन प्राचीन हुन सक्ने सम्भावना देखिए तापनि मूल रूपमा यसको विकास उपनिवेश कालमा भएको कुरा नै धेरै स्वीकार गरिन्छ। एकातिर उन्नाईसौं शताब्दीमा बिरुवा रोप्ने अनि बगान लगाउने साम्राज्यवादी सत्ताको मुनाफा कमाउने उद्देश्यका कारणले शासक वा अधिकर्मी अनि मजदुरमाझ हुने सम्प्रेषणका लागि पिजिनको विकास भयो भने अर्कातिर समुद्री किनार आदि व्यापारका केन्द्रहरूमा हुने बहुभाषिक स्थितिले यसको विकास गऱ्यो। विशेष गरेर अङ्ग्रेजी, पोर्तुगाली, स्पानेली, फ्रान्सेली, डच आदि उपनिवेश शक्तिको उदय र व्यापार विस्तारले उनीहरूमा भारतीय, चिनियाँ, अफ्रिकाली अनि अमेरिकाली आदिवासीहरूसित सम्पर्क गर्ने स्थिति सिर्जना भयो। यस्तो स्थितिमा भाषिक सम्प्रेषणको आवश्यकता पूर्तिका लागि पिजिनको विकास भयो।

पिजिन भाषामा भएका धेरै शब्दहरू भाषाका माध्यम सम्पर्कमा रहेका मानिसहरू, विशेष गरेर शक्ति सम्पन्न अनि प्रतिष्ठित समूहको भाषाबाट आएका हुन्छन्, जसलाई 'लेक्सीफायर' (शब्द स्रोत भाषा) भनिन्छ। यसलाई कहिलेकाहींँ बहिरसंस्तर (सुपरस्ट्रेट) पनि भन्ने गरिन्छ।^{१५१} विदेशी र स्थानीय भाषाबाट शब्दभण्डार संरचना आदि लिएर बनेको हुँदा यसलाई मिश्रित भाषा पनि भनिन्छ।^{१५२} पिजिन एउटा भाषाको व्याकरणिक नियम र अर्को भाषाको शब्दभण्डारद्वारा निर्मित हुन्छ।^{१५३} सामान्यतः शब्दभण्डार विदेशी भाषाका स्रोतबाट लिइएको हुन्छ।^{१५४} युरोपीय उपनिवेशको प्रभावमा विकसित पिजिनमा भने शब्दभण्डार चाहिँ उपनिवेशकहरूका भाषाबाट अनि व्याकरणिक संरचना भने स्थानीय भाषाद्वारा प्रभावित पाइन्छ। उपनिवेश कालमा उपनिवेशकलाई मालिक अनि स्थानीय शासित जनतालाई दासका रूपमा हेरिन्थ्यो। व्यवस्था र शासन सत्ताले एउटालाई शासक र अर्कोलाई शासित, एउटालाई मालिक र अर्कोलाई दास बनाइदिएकाले स्थानीयहरूले आफ्नो भाषालाई निम्न स्तरको र उपनिवेशकहरूको भाषालाई सम्भ्रान्तले व्यवहार गर्ने उच्च अनि विशिष्ट वा मुख्य भाषा मानेकाले उनीहरूले पिजिनका माध्यम व्यवहार गर्दा शब्दभण्डार जति सबै नै युरोपीय भाषाबाट उधारो लिए। वास्तवमा यही कारण पनि पिजिनलाई शिष्ट स्तरीय भाषा मानिँदैन थियो। यसलाई अशुद्ध वा विकृत भाषा मानिएकाले सन् १९३० भन्दा अघिसम्म भाषा वैज्ञानिकहरूले यसको अध्ययनतर्फ चासो देखाएनन्।

^{१५१} जेफ सिगेल, सन् २०१० 'पिजिन एन्ड क्रिओल्स', नेन्सी एच हनबर्गर एन्ड सान्द्रा ली मेक्के (सम्पा), *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड ल्याङ्ग्वेज एडुकेसन*, युके : लाइब्रेरी अन्ड कङ्ग्रेस, पृ २३२

^{१५२} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २९

^{१५३} वनर्ड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६१

^{१५४} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २९

पिजिनलाई रचनात्मक रूपान्तरण नमानेर विकृत मानियो। यसलाई आफ्नै किसिमको व्यवस्था नमानेर अन्य व्यवस्थाबाट विचलन भएको मानकबाट धेरै टाढा रहेको भाषिक व्यवस्था मानियो। यसको उद्भव वा उत्पत्तिबारे सामाजिक वा ऐतिहासिक कारणहरूको चर्चा भएन तर यसलाई अज्ञानताका कारण निम्न स्तरका मानिसहरूले प्रचलनमा ल्याएको एउटा कोड वा व्यवस्थाका रूपमा बढी चर्चा गरियो।^{१५५}

पिजिनलाई सामाजिक दृष्टिले अप्रतिष्ठित वा निम्न भाषा मानिन्छ। सामान्य सम्प्रेषणको उद्देश्यमा मात्र सीमित यस्ता भाषाको व्याकरण अन्य भाषाका तुलनामा निकै थोरै विकसित र खण्डित प्रकृतिको हुन्छ।^{१५६} यिनै कतिपय कारणहरूले गर्दा नै पिजिनको अध्ययनतर्फ भाषा वैज्ञानिकहरू उति सक्रिय बनेनन्। तथापि गत केही दशक यता भने पिजिन र क्रिओलको अध्ययनतर्फ निकै रुचि बढेको पाइन्छ। पिजिन र क्रिओलबारे प्राप्त केही रोचक विशेषता अनि आधारभूत मौलिक विषयहरूले यसलाई पनि एउटा मानक भाषाकै मान्यता प्राप्त भएको मान्न सकिन्छ। पिजिन र क्रिओलको अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञानको एउटा अभिन्न अङ्ग मानिन्छ। जसै-जसै यसको अध्ययन हुँदै गयो उति नै पिजिनले एउटा भाषाका रूपमा मान्यता पाउँदै गयो। अचेल यसलाई अशुद्ध रूप होइन तर एउटा भाषाको भेद मानिन्छ जसको आफ्नै इतिहास संरचना र प्रकार्य छ अनि एउटा भाषाका रूपमा मान्यता पाउने सम्भावना पनि छ।^{१५७} विश्वका केही प्रचलित पिजिनहरूमा नाइजेरियाली पिजिन अङ्ग्रेजी, पपुवानेली पिजिन अङ्ग्रेजी, भेत्नामी पिजिन फ्रान्सेली, न्यु गिनी पिजिन जर्मनेली, केनिया पिजिन स्वाहिली हुन्।^{१५८}

२.११.२ क्रिओल

जब कुनै पिजिनलाई परिवारका बाबु आमाबाट छोरा छोरीले सिक्छन् अनि छर छिमेकमा पनि यस्तै क्रम बढ्दै जान्छ तब त्यसले अन्य भाषा सरह स्थायीत्व प्राप्त गर्दछ। उक्त पिजिनको आफ्नै भाषिक समुदाय हुना साथ त्यो क्रिओल बनिन्छ।^{१५९}

क्रिओल ल्याटिन शब्द हो जसको अर्थ 'बनाइएको' हुन्छ। ल्याटिन भाषाबाट सर्वप्रथम फ्रान्सेली भाषामा यस शब्दको आगमन भएपछि अङ्ग्रेजी भाषामा यो शब्द प्रचलित भयो। जब पिजिनले समाजमा स्थायी पाउँछ अनि सामाजिक सम्पर्कको भाषा बन्दछ र मातृभाषाका रूपमा व्यवहारित हुन

^{१५५}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५४

^{१५६}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१५७}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५५

^{१५८}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६१

^{१५९}गोविन्दराज भट्टराई अनि खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ ८१

थाल्छ तब त्यसलाई क्रिओल भनिन्छ।^{१६०} सामान्य भाषामा, पिजिनलाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेपछि क्रिओल बनिन्छ। यस्तो स्थिति आमा-बाबुहरूले प्रयोग गरेको पिजिनलाई नै छोरा-छोरीले आफ्ना मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गर्न थालेपछि उत्पन्न हुन्छ। क्रिओल पिजिन भाषाको विस्तारित रूप हो।^{१६१} पिजिन भाषा क्रिओलका स्थितिमा पुग्ने विविध कारण हुँदछन्। स्पल्स्की भन्छन्, जब कुनै दुई भिन्न भिन्न भाषी स्त्री-पुरुषले विवाह गर्छन् तब ती दुवैको भाषिक सम्पर्कको एउटा सहज माध्यम पिजिन हुने गर्दछ। यस्तो परिवारमा सम्पर्क भाषाका रूपमा पिजिनको व्यवहार हुन्छ अनि जब त्यस परिवारका छोराछोरीले मातृभाषाका रूपमा वा पहिलो भाषाका रूपमा त्यस पिजिनलाई अधिग्रहण गर्दछन् तब त्यो क्रिओल हुँदछ।^{१६२}

पिजिनका वक्ताहरूले त्यही भाषालाई मातृभाषाका रूपमा आर्जन गर्ने प्रक्रियालाई क्रिओलीकरण भनिन्छ। पिजिनभन्दा क्रिओल भाषाको रूप संरचना भिन्न पाइन्छ। क्रिओलमा पिजिनमा जस्तो मिश्रित स्वरूप मात्र नभई आफ्नै स्वतन्त्र व्याकरण र शब्दभण्डार पनि विकास भएको हुन्छ।^{१६३} सामाजिक दृष्टिकोणमा पिजिन भन्दा क्रिओलको अध्ययन धेरै रुचिकर हुँदछ कारण विश्वका धेरै क्षेत्रमा बस्दैआएका अस्थानीय जातिहरूको भाषा र चिहारीका रूपमा क्रिओल एउटा महत्त्वपूर्ण मानदण्ड भएको थाहा लाग्छ।^{१६४} हालै भइरहेको क्रिओल अध्ययनहरूमा विशेष रूपले दुईवटा धारणाबारे चर्चा भएको पाइन्छ। यी चर्चाहरूमा वयस्कहरूलाई क्रिओलीकरण प्रक्रियाका प्रवर्तक अनि नानीहरूलाई त्यसको विनियामक (नियन्त्रण वा विनिमय गर्ने) मानिएको छ।^{१६५} यद्यपि प्रवर्तन (भाषिक) स्थानीकरणको प्रक्रियामा पनि घटित हुने भएकाले यस किसिमको सामान्यानुमानलाई पूर्णतः स्वीकार गर्न नमिल्दो देखिन्छ। क्रिओल निर्माणको प्रक्रिया र प्रकृतिबारे धेरै नै वादविवाद भएको पाइन्छ। विशेष गरेर क्रिओलको निर्माण पहिलो भाषा अधिग्रहणको परिणाम हो वा दोस्रो भाषा अधिग्रहणको परिणाम हो भन्ने तर्कबारे धेरै मत-मतान्तर भएको पाइन्छ। क्रिओलबारे अध्ययन गर्ने धेरैजसो विद्वान्हरू भने क्रिओलको निर्माणलाई दोस्रो भाषा अधिग्रहणकै एउटा प्रकार (दोस्रो भाषा अधिग्रहण सरह) मान्दछन्।

^{१६०} रामविक्रम सिजापति, सन् २००१, *भाषाशिक्षा*, ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ ८९

^{१६१} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६२} वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६०

^{१६३} हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६४} आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ६२

^{१६५} टोन्जिस् भिन्स्ट्रा, सन् २००६, 'मोडलिङ क्रिओल जेनेसिस : हेडेडेन्स इन् मर्फलजी', एना ड्यूमर्ट एन्ड स्टेफनी डर्लेमन (सम्पा), *स्ट्रक्चर एन्ड भेरिएसन इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट*, क्रिओल ल्याङ्ग्वेज लाइब्रेरी भोलुम २९, न्यु यर्क : जोन बेन्जामिन पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ६१

तथापि सिकाइका दुई भिन्न किसिम अनि स्थिति आदिको प्रकृतिका कारण क्रिओल निर्माण र दोस्रो भाषा अधिग्रहणमाझ अर्थपूर्ण भिन्नता पाइन्छ।^{१६६} एउटा उल्लेखयोग्य कुरा के रहेको छ भने कालान्तरमा पिजिन नै क्रिओलमा परिवर्तन भए तापनि सबै पिजिन क्रिओल हुँदैनन्। पिजिन क्रिओल रूपमा आइपुगेपछि एक किसिमले त्यो मातृभाषा बन्दछ। मातृभाषा बनेपछि क्रिओलमा आफ्नै किसिमका मौलिक विशेषता जस्तै व्याकरण, शब्दभण्डार आदिको विकास हुने प्रशस्त सम्भावना रहन्छ।^{१६७}

२.११.३ पिजिन-क्रिओलको उत्पत्तिबारे सिद्धान्त

धेरै अधिदेखि पिजिन-क्रिओलको उत्पत्ति र उद्गमबारे अध्ययन भएको पाइन्छ। यसको उत्पत्तिको अध्ययन धेरै विवादपूर्ण पनि रहेको छ। विशेष गरेर यस अध्ययनमा तीनवटा सिद्धान्त वा मान्यता महत्त्वपूर्ण छन्। ती हुन् बहुउत्पत्तिमूलक धारणा (पोलिजेनेटिक् थ्योरी), एकोद्भववादी सिद्धान्त (मोनोजेनेटिक् थ्योरी) अनि जीवसङ्केताज्ञा सिद्धान्त (वायोप्रोग्राम थ्योरी/हाइपोथेसिस)। प्रारम्भमा पिजिन अनि क्रिओलको उत्पत्तिलाई एकोद्भववादी अनि बहुउत्पत्तिमूलक धारणाद्वारा अध्ययन गरियो। बहुउत्पत्तिमूलक सिद्धान्तले पिजिन र क्रिओलको एकानेक भेदहरूको उत्पत्ति स्वतन्त्र रूपमा भिन्न भिन्न समयमा भिन्न भिन्न ठाउँबाट भयो भन्ने मत राख्दछ भने एकोद्भववादी सिद्धान्तले यो एकै ठाउँबाट एउटै वा त थोरै पुस्ताद्वारा निस्तृत भयो अनि पछि अन्यत्र फैलियो भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दछ। यद्यपि, विगत तीन दशक यता भने यी दुई सिद्धान्तलाई प्राथमिकता दिइएको पाइँदैन। सन् १९८० को दशकमा विकेर्टनद्वारा प्रतिपादित जीवसङ्केताज्ञा सिद्धान्त (ल्याङ्ग्वेज वायोप्रोग्राम हाइपोथेसिस) पिजिन अनि क्रिओलको उत्पत्ति अध्ययनमा धेरै प्रचलित अनि प्रभावी रहेको थाहा लाग्छ। यो अघिल्ला दुईवटा सिद्धान्तभन्दा भिन्न छ जसले क्रिओललाई पहिलो पुस्ता नानीहरूद्वारा स्थानीय भाषाका रूपमा अधिग्रहण गरेको एक किसिमको भाषिक रूप मान्दछ। विकेर्टनअनुसार विविध भाषिक स्थितिजन्य अवस्थामा हुर्केका नानीहरूमा स्वतः जीव सङ्केताज्ञा कौशलको विकास हुन्छ, परिणामस्वरूप उनीहरू पिजिन अनि क्रिओलका वक्ता हुन्छन्।^{१६८} व्यापार, दासकरण (एन्स्लेभमेन्ट) अनि आप्रवासन आदिले सृजना गरेको भाषिक सम्पर्कको सहज माध्यमको परिणामस्वरूप पिजिन अनि क्रिओलको विकास भएको पाइन्छ।

^{१६६}डोनाल्ड विन्फर्ड, सन् २००६, 'द रिस्ट्रिक्चर्ड अन्ड टेन्स् - एस्पेक्ट सिस्टम्ज इन् क्रिओल फर्मसन्', एना ड्युमर्ट एन्ड स्टेफनी डर्लेमन (सम्पा), स्ट्रक्चर एन्ड भेरिएसन इन् ल्याङ्ग्वेज कन्टेक्ट, क्रिओल ल्याङ्ग्वेज लाइब्रेरी भोलुम २९, न्यु यर्क : जोन बेन्जामिन पब्लिसिङ कम्पनी, पृ ८५

^{१६७}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३०

^{१६८}जोन आर रिक्फर्ड एन्ड जोन मेक्वर्टर, सन् १९९८, 'ल्याङ्ग्वेज कन्ट्याक्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज जेनेरेसन-पिजिन एन्ड क्रिओल', कौलमास फ्लोरियन (सम्पा), द ह्यान्डबुक अफ सोसियोलिङ्विस्टिक्स, बल्याकवेल पब्लिसिङ, पृ १७१

पिजिनमा थोरै शब्द, सीमित रूप संरचना, ध्वनि अनि वाक्यगत विकल्प हुन्छ र यो स्थानीय भाषाभन्दा सहज हुन्छ।

पिजिन र क्रिओलको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानीहरूका निम्ति चासोको विषय हो कारण अरू भाषाका अपेक्षा यस भाषाको समाज सापेक्षित अध्ययनले वक्ताहरूको सामाजिक इतिहासलाई अझ बढी उद्घाटित गरिदिन्छ। अझ बढी, पिजिन र क्रिओल समाजभाषिक विविधता र परिवर्तनको अध्ययनका लागि सामग्री अनि परीक्षण-मूल्याङ्कन स्रोत पनि हुन्। पिजिन अनि क्रिओलको अध्ययनले प्रायोगिक समाज भाषाविज्ञान अनि भाषिक योजनाका क्षेत्रमा केही नयाँ सम्भावना अनि प्राप्ति अघि ल्याइदिएको थाहा लाग्छ। भाषाको समाजसापेक्षित अध्ययनका सन्दर्भमा विशेष गरेर सामाजिक एकता, राजनैतिक उन्मुक्तता, भाषाको वैधानिक योजना, प्रशासनिक अनि राष्ट्र भाषा आदि विषयबारे हाम्रा अधिका बुझाइहरूलाई पिजिन र क्रिओलको अध्ययनले नयाँ दिशा प्रदान गरेको मान्न सकिन्छ।

२.१२ समाज अनि भाषा

कुनै पनि समाजको निर्माण मुख्य रूपमा भाषा एवम् संस्कृतिद्वारा भएको हुन्छ। भाषा अनि संस्कृतिले समाजमा मानिसहरूलाई भावनात्मक रूपमा आबद्ध गरेको हुन्छ। समाज, भाषा अनि संस्कृति एकार्काका पूरक नै हुन्। “भाषाले कुनै पनि समाजको सामाजिक झाँकी प्रस्तुत गर्छ। अस्तित्व लोप भएको समाज र त्यसका अवशेषहरूबारे जानकारी भाषा अनि भाषाकै माध्यमद्वारा सृजित वाङ्मयद्वारा प्राप्त हुन्छ।”^{१६९} भाषा मानिसहरूमाझ सम्पर्कको साधनमात्र नभएर समाजको सूचना, आस्था, इतिहास, विश्वास र मान्यताबारे जानकारी उपलब्ध गराउने माध्यम पनि हो। “भाषा मूलत एउटा सामाजिक घटना हो जो प्रयोगकर्ताको दिमाग र जिब्रो वा बोलीमा बाँच्ने गर्दछ।”^{१७०} भाषा अनि समाजबिचको अध्ययनको लामो परम्परा रहेको पाइन्छ। “सामाजिक संरचना तथा वर्गीकरणअनुसार कुनै पनि समाजमा भाषाको व्यवहार, रूप आदि परिवर्तन हुँदै जाने प्रक्रियालाई विचार्दा भाषा र समाजबिच घना अनि जटिल सम्बन्ध रहेको थाहा पाइन्छ।”^{१७१} वास्तवमा समाजको अध्ययनबिना भाषाको अनि भाषाको अध्ययनको अभावमा समाजको अध्ययन सम्भव हुँदैन। भाषाको प्रयोग काल्पनिक जगत्मा नभएर वास्तविक जगत्मा हुने गर्दछ। त्यसैले त्यो समाजका समुदायको उपस्थिति र बोलीमा हुर्कँदछ। भाषा काल्पनिक जगत्को घटना

^{१६९}शान्तिप्रसाद ढकाल, *प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७०}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, *मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ १३

^{१७१}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २

नभएकै कारण यसको प्रचलनमा भेद, बहुलता र विविधता आउने गर्दछ। सामाजिक परिवर्तनसँगै भाषिक परिवर्तन पनि अनिवार्य रूपमा हुने भएकाले नै भाषालाई एउटा ज्युँदो समाजको सबैभन्दा सशक्त निधि र आविष्कार पनि मानिन्छ। “वास्तविक जगतकै निर्माण र यसैमा चलायमान रहने भएकाले नै धेरैजसो भाषावैज्ञानिकहरूले भाषाबारे चोम्स्कीको असामाजिक (एसोसियल) भाषिक सिद्धान्तलाई मान्न असहमति देखाएका हुन् भन्ने मानिन्छ।”^{१७२} आफ्ना आवश्यकता अनि आफुले भोगेका कुराहरूलाई आपस्तमा व्यक्त गर्नु एउटा मानवीय जन्मजात प्रवृत्ति हो। यस दृष्टिकोणलाई अघि राखेर हेर्ने हो भने भाषा एउटा “सामाजिक आवश्यकता हो र कुनै पनि समाज भाषा निरपेक्ष भएर बाँच्न सक्दैन।”^{१७३} भाषाले कुनै पनि समाजको सभ्यतालाई जोगाउन अनि विकास गर्न सबैभन्दा ठुलो भूमिका निर्वहन गरेको हुन्छ भने भाषालाई बचाउन यसको विकास गर्न र निरन्तरता दिन समाजले पनि उत्तिकै महत् भूमिका निर्वहन गरेको हुन्छ। वास्तवमा कुनै पनि समाजको अस्तित्व त्यसको मौलिक भाषाको अभावमा लोप भएर जान्छ। भनिन्छ, भाषा अनि समाज यी दुवै एकाअर्काका अभावमा अपाङ्ग वा मृत हुने गर्दछन्। “भाषाले समाजको र समाजले भाषाको परिचय दिन्छ यसैले यी दुवैबिच अन्योन्यासित सम्बन्ध हुन्छ।”^{१७४} सभ्यताको आदिदेखि नै समाज र भाषाले एकाअर्कालाई जगेरा गरेको र प्रभावित पनि पाउँ ल्याएको कुरा विदित छ। यी दुवै बिचको आपसी सम्बन्ध अनि प्रभावको अध्ययन महत्त्वपूर्ण अनि चासोपूर्ण देखिन्छ। जसरी सामाजिक परिवर्तनमा भाषाको ठुलो प्रभाव रहेको हुन्छ त्यसरी नै “भाषिक परिवर्तनमा सामाजिक कारकहरूको प्रभाव पनि टड्कारो रहेको हुन्छ।”^{१७५} आधुनिक विश्वमा देखिएको विज्ञान र विकासको अप्रत्यासित छलाङ्गले एकातिर सामाजिक आदर्शहरूलाई छताछुल्ल पारेको पाइएको छ भने अर्कातिर सामाजिक परिवर्तन र बदल्दो जीवन-शैली, संस्कृति र सभ्यताका कारण थुप्रै भाषाहरू विलुप्त भएका छन्, भइरहेका छन्। यसैले आजको परिस्थितिमा भाषा र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन अझ धेरै सान्दर्भिक अनि आवश्यक देखिन्छ। भाषा र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका साथ विशेष गरेर सन् १९६० को दशक यता समाज भाषाविज्ञानको उदय भयो। समाज भाषाविज्ञानको उदयपछि भाषा र समाजबिच रहने सम्बन्ध अनि त्यसद्वारा समाजका

^{१७२}रोनाल्ड वाड्ज, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०

^{१७३}शान्तिप्रसाद ढकाल, प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७४}शान्ति ढकाल, पूर्ववत्, पृ ३३

^{१७५}डेल हाइम्स, सन् १९६४, ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी, न्यु यर्क : हार्पर एन्ड रो पब्लिसर्स,

पृ xxvi

विभिन्न भाषिक भेद, भाषिक रूप तथा त्यसले निम्त्याएका विविध समस्या अनि भाषिक योजना आदिबारे गहन अध्ययन अनुसन्धान भएको थाहा लाग्छ।

२.१३ सामाजिक वर्गीकरण

भाषिक व्यवहार अनि बोलीमा सामाजिक स्तरको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। लावभले न्यु यर्क महानगरको स्वरगत भाषिक व्यवहार र भेदको अध्ययन गरेपछि समाज भाषाविज्ञानमा सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत स्तर भाषिक विविधताको एउटा महत्त्वपूर्ण घटक हो भन्ने मान्यता स्थापित भयो।^{१७६}

विशेष गरेर कुनै पनि शब्दको स्वर वर्णका पछि रहेको र 'r' ध्वनिको उच्चारण विभेदको अध्ययन गर्ने क्रममा लावभले त्यस्ता उच्चारण भेदपछि सामाजिक वर्गीकरण र त्यसमा पनि मूल रूपले सामाजिक स्तर र केही मात्रामा उमेर मुख्य कारण रहेको कुराको प्रभावकारी अध्ययन प्रस्तुत गरे। सन् १९६६ मा लावभको 'द सोसियल स्ट्राटिफिकेसन अफ आर 'r' इन न्यु यर्क सिटी डिपार्टमेन्ट स्टोर्स' नामक अध्ययनले भाषिक विविधता वा भेदको अध्ययनका लागि सामाजिक वर्गीकरण एउटा मुख्य आधार हुने गर्दछ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिदियो।^{१७७} सामाजिक वर्गीकरण भन्नाले समाजको श्रेणी संरचना बुझिन्छ। कुनै पनि समाजमा कुनै न कुनै किसिमको श्रेणीबद्धता पाइन्छ। कुनै पनि समाजमा बस्ने जनसमुदायमाझ धेरै प्रकारका भिन्नताहरू रहेका हुन्छन्। यस्ता भिन्नता जात, आय, पेसा वा व्यवसाय, शिक्षा, लिङ्ग, उमेर, धर्म, अर्थ आदिका कारण हुने गर्दछ। यस अतिरिक्त विभिन्न प्रकारका "सामाजिक, आर्थिक अनि राजनैतिक सत्ताको निकटता र प्रभावमा कारण पनि सामाजिक वर्ग तयार हुँदछ।"^{१७८} भाषिक व्यवहारमा श्रेणी वा वर्गको प्रभावलाई निक्योल गर्ने सन्दर्भमा युरोपीय उपनिवेशवादलाई एउटा राम्रो उदाहरणका रूपमा लिनसकिन्छ। युरोपीय उपनिवेश मात्र होइन तर विश्वका सबै सभ्यतामा आफुभन्दा सम्भ्रान्तको जीवन-शैली र भाषिक आचरणलाई अनुशीलन गर्ने एउटा प्रवृत्ति स्पष्ट रूपमा देखिएको पाइन्छ। "समाजको कुनै पनि स्तर आफुभन्दा माथिको भाषिक स्वभाव स्वीकार्न लालयित बन्छ।"^{१७९} त्यसैले सामाजिक स्तरअनुरूप भाषाको व्यवहार विविध हुन्छ भन्ने पनि मान्न सकिन्छ।

^{१७६}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३९

^{१७७}विलियम लावभ, सन् १९७८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स प्याटर्न्स, युके: बासिल ब्ल्याक्वेल, अक्सफर्ड, पृ ४३-६९

^{१७८}नेन्सी वनविल्येन, सन् १९९३, ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अफ मेसेजेस, न्यु जर्सी: प्रेन्टिस हल, पृ १४६

^{१७९}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ४१

सामाजिक वर्गीकरणअन्तर्गत लिङ्ग धर्म जस्ता विषयले पनि भाषिक विविधता अनि भेदको सिर्जना गर्ने देखिन्छ। यस्ता विषयबारे पनि समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत अध्ययन भइरहेको पाउन सकिन्छ। यी पक्षलाई तल चर्चा गरिन्छ।

२.१३.१ लिङ्ग अनि भाषा

सन् १९८० को दशकसम्म सामाजिक वर्गीकरणमा लैङ्गिक पूर्वाग्रह एउटा स्थापित धारणा रहेको थाहा लाग्छ। शक्ति, सत्ता, सम्पत्ति अनि सम्मान आदि क्षेत्रमा स्त्रीहरूको प्रभुत्व नगण्य रहेकाले बहुसङ्ख्यक स्त्रीहरू आर्थिक अनि सामाजिक रूपले आफ्ना स्वामीहरूप्रति नै निर्भर रहन्थे। नारीहरूको अधिकार र लैङ्गिक समानताको सङ्कथन सय वर्षको भए तापनि स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार अनि भाषाप्रति उनीहरूको संवेदनशीलताबारे अध्ययन भने विगत तीस वर्षदेखि मात्र हुन थालेको थाहा लाग्छ। आज जुन रुचिका साथ समाज भाषावैज्ञानिकहरू लिङ्ग अनि भाषिक प्रयोगका माझ रहने सम्बन्धको अध्ययनतर्फ लागेका छन् त्यसले “प्रारम्भिक समयमा भएका समाजभाषिक अध्ययनहरूले लिङ्गलाई सामाजिक अनि भाषिक भिन्नता वा विविधताको एउटा कारक पक्ष नमानेको विषय अविश्वसनीय कुरा हो भन्ने दर्शाउँछ।”^{१८०} तथापि शैक्षिक अध्ययन, अनुसन्धान धेरै जसो शिक्षित पुरुषहरूद्वारा नै गरिएकाले पनि हुन सक्छ “यस्ता अध्ययनहरू भाषा, सामाजिक वर्ग, उमेर र जातीयताका समतुल्य विविधता वा भिन्नताबारे पूर्वाग्रहयुक्त थिए।”^{१८१} अर्को अर्थमा समाजभाषिक अनुसन्धानमा नारीहरू नगण्यप्रायः थिए। भाषावैज्ञानिक अनि समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धानमा स्त्री विमर्शको प्रवेश लगभग ५० वर्षअघि भएको मानिन्छ। सन् १९७० को दशकअघि समाज भाषावैज्ञानिक अनुसन्धानमा स्त्रीहरूको सहभागिता शून्यप्रायः रहेको थियो। त्यस अनुपस्थितिलाई भत्काउँदै क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालयकी एकजना नारी समाज भाषाविज्ञानी रोविन लाकोफले सन् १९७० मा एउटा लेख लेखिन् जो सन् १९७५ मा ‘ल्याङ्ग्वेज एन्ड वुमन्स् प्लेस’ नामक शीर्षकमा पुस्तकाकारका रूपमा प्रकाशित भयो। यही समयदेखि भाषा प्रयोगमा लैङ्गिक भिन्नताको एउटा नयाँ बहस सुरु भएको मान्न सकिन्छ।

^{१८०}जेनिफर कोएट्स, सन् २००७, ‘जेन्डर’, कार्मेन लमास, लुई मुलानी एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), द रुटलेज कम्पेनियन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन : रुटलेज, पृ ६२

^{१८१}जेनिफर कोएट्स, ‘जेन्डर’, कार्मेन लमास, लुई मुलानी एन्ड पिटर स्टक्वेल (सम्पा), द रुटलेज कम्पेनियन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६२

‘लाकोफको मतअनुसार भाषा प्रयोगमा देखिएको लैङ्गिक भिन्नता सोझो रूपमा पुरुषको सामाजिक सत्ता, शक्ति र स्त्रीहरूको सामाजिक शक्तिहीनता र सत्ताहीन स्थितिसित सम्बन्धित छ।’^{१८२} अर्को अर्थमा स्त्री र पुरुषमाझ केन्द्र अनि किनाराको द्विचर विरोधको स्थितिका कारण नै उनीहरूमाझ भाषिक भेद देखा परेको हो। लाकोफले स्त्रीहरूको व्यवहार र भाषिक प्रयोगबारे रहेका पूर्व धारणाको चर्चा गर्दै पुरुषहरूको बोलीभन्दा स्त्रीहरूको बोली भिन्न हुने गर्दछ, पुरुषहरूका तुलनामा स्त्रीहरूको भाषिक प्रयोग धेरै शिष्ट हुन्छ भन्ने मत धेरै नै सही रहेको कुरा बताएकी छन्। स्त्रीहरूलाई नैतिकता अनि शिष्टाचार आदि गुणहरूलाई जोगाइ राख्ने अनि निरन्तरता प्रदान गर्ने श्रेय प्राप्त छ। त्यसैले उनीहरूमा “आफ्नो आचरण अनुरूपको भाषिक गुण अनि कौशल पनि विद्यमान रहन्छ” भन्ने लाकोफको मत रहेको पाइन्छ।^{१८३} स्त्रीहरूका बोलीमा अपभाषा/अपशब्द, गाली-गलौज, रुखोपन, अपमानजनक, अशोभनीय प्रकृति साधारणतः पाइन्छ। भनाईको औचित्यमा शङ्का गर्न सकिने किसिमको अब्गुण पनि प्रायः नपाइने हुनाले नै पुरुषहरू स्त्रीहरूसित भाषिक सम्प्रेषण गर्दा शिष्ट भाषाको व्यवहार गर्छन् भन्ने विचार पनि लाकोफको रहेको पाइन्छ।

सम्भवतः स्त्रीको भाषिक व्यवहारमा देखिने नम्रता पितृसत्ताकेन्द्री सामाजिक संरचनाका कारण स्थापित भएको हुन सक्छ। वर्षौंदेखिको पुरुष अधीनस्थ जीवन-शैलीका कारण पनि नारीका भाषिक व्यवहारमा लाकोफद्वारा उल्लेख गरिएका गुण विद्यमान रहेको हुन सक्छ। अघि स्त्री र पुरुषमाझ रहेको शारीरिक संरचनाको विभेद भाषिक विविधताको मूल कारण हुन सक्छ भन्ने एक दुईवटा मतहरू पाइए तापनि त्यो भिन्नता स्वरतन्त्रीका कारण स्त्री र पुरुषमाझ भएको स्वरको सुरिलोपन मात्र हो तर सामाजिक भेदका कारण देखिएको चाहिँ होइन। वास्तवमा सामाजिक, सांस्कृतिक अनि आर्थिक संरचना आदिका कारण स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार अनि प्रयोग पुरुषहरूको भन्दा भिन्न हुने देखिन्छ। जेस्पर्सनलाई उद्धृत गर्दै लाकोफ भन्छन्-“पुरुषहरूका तुलनामा नारीहरू नयाँ कुरा, नव शैली तथा नौलो भाषिक प्रयोगतर्फ धेरै आकृष्ट रहन्छन्। त्यसैले स्त्रीहरूलाई भाषिक परिवर्तनको मुहान पनि मान्न सकिन्छ।”^{१८४} स्त्रीहरूमा मड्गलभाषी, मृदुभाषी, व्यवहार कुशलता, संयमी आदि गुण पाइन्छ भन्ने धारणा अघिबाटै रहिआएको छ। शिष्ट तथा आदरसूचक अभिव्यक्ति स्त्रीहरूमा धेरै पाइन्छ। मानक अनि अमानक, स्तरीय-

^{१८२}रोविन लाकोफ, सन् १९७५, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वोमन्स प्लेस*, न्यु यर्क : हार्पर क्लोफन बुक्स, पृ ५१

^{१८३}रोविन लाकोफ, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वोमन्स प्लेस*, पूर्ववत्, पृ ५२

^{१८४}रोविन लाकोफ, पूर्ववत्, पृ ५५

अनस्तरीयप्रति पनि नारीहरू धेरै संवेदनशील हुन्छन् भन्ने कुरा अध्ययनले बताएको छ। “पुरुषभन्दा स्त्रीहरू स्तरीय अथवा उच्च आदर र मर्यादित भाषिक प्रयोग गर्दछन् भन्ने विषयबारे विद्वान्हरूको मतैक्य रहेको पाइन्छ।”^{१८५} स्त्रीहरू स्तरीय अनि स्थायी भेदको प्रयोग धेरैजसो स्थितिमा गर्ने गर्छन् भन्ने विषयबारे एकाधिक व्याख्या पाइन्छ। “पुरुषहरूले जे गर्छन् त्यसबारे धेरै मूल्याङ्कन हुने गर्दछ भने स्त्रीहरूको मूल्याङ्कन उनीहरूको रूप सौन्दर्य वा कस्ता देखिन्छन् भन्ने कुरामा धेरैजसो आधारित रहन्छ। यही कारणले पनि स्त्रीहरू आफ्नो बोलीका भाका र शैलीतर्फ बढी संवेदनशील र सजक रहन्छन्।”^{१८६} अर्को अर्थमा उनीहरू प्रतीकात्मक संसाधन जस्तै शृङ्गार, पहिरन बोली अनि व्यवहारद्वारा सामाजिक समूहमा आफ्नो स्थान अनि परिचय राख्न धेरै आकृष्ट हुन्छन्, फलस्वरूप उनीहरूको भाषिक व्यवहार पुरुषको भन्दा केही भिन्न हुन्छ। कतिपय अध्ययनहरूले व्यवहारगत नौलोपनका कारण “पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरू धेरै नवीन प्रयोगतर्फ उन्मुख रहन्छन्”^{१८७} भन्ने कुरा पनि देखाएका छन्।

लाकोफका मतअनुसार “स्त्रीहरू कतिपय स्थितिमा सोझो नबोलेर छड्के कुरा गर्ने गर्छन् र कुनै स्त्रीमा जति धेरै नारीत्व हुन्छ उतिनै धेरै उनीहरूमा यस किसिमको प्रवृत्ति पाइन्छ।”^{१८८} नेपाली समाजमा समेत पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरू पालसी कुरा गर्न खप्पीस हुन्छन् भन्ने मान्यता रहेकै छ। यद्यपि यी कतिपय पक्षले भाषिक सम्प्रेषणमा स्त्रीहरू पुरुषझैं सोझो र स्पष्ट हुँदैनन् भन्ने कुरातर्फ पनि सङ्केत गरेको बुझिन्छ तर यस्ता धारणा पनि पुरुष सत्ताकै निर्माण हो भन्ने नारीवादी केही मत पनि पाइएका छन्। पुरुषका तुलनामा नारीहरूको बोलीमा “बलाघात, सुर-लय र स्वाराघात आदिको आधिक्य रहन्छ, जसले अर्थको अभिव्यक्तिमा धेरै जोर वा महत्त्व दिने अभिप्राय बोक्दछ।”^{१८९}

यस अतिरिक्त स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहारमा एक किसिमको दीर्घा स्वभाव वा लेर्घो तानेर बोल्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ, जो धेरैजसो वृद्ध पुरुषहरूका बोलीमा पनि पाउन सकिन्छ। पुरुषका तुलनामा स्त्रीहरूमा कथ्य भाषा सँगसँगै शारीरिक हाउभाउ र सङ्केत आदि धेरै प्रयोग हुने गरेको कुरा पनि अध्ययनहरूले बताएका छन्। सम्भवतः पितृसत्ताका कारण नारीको अपेक्षा पुरुषहरूको भाषिक संवादमा आदेश र आज्ञा धेरै रहने हुनाले अनि स्त्रीहरू आदर, प्रेम, स्याहार सुसार, राखनधरन आदि विभिन्न

^{१८५}पिटर ट्रिजिल, सन् १९८३, *अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स्*, अक्सफर्ड: बासिल ब्ल्याकवेल, पृ १६१

^{१८६}मिरियम मेरहफ, सन् २००६, *इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, लन्डन: रुटलेज, पृ २०८-२०९

^{१८७}मिरियम मेरहफ, *इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २०९

^{१८८}रोविन लाकोफ, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड वामन्स प्लेस*, पूर्ववत्, पृ ५६

^{१८९}रोविन लाकोफ, पूर्ववत्, पृ ५७

कार्यमा संलग्न रहने भएकाले पनि उनीहरूमा यस्ता भाषेत्तर स्वभाव धेरै लक्षित भएका हुन सक्छन्। यस्ता कतिपय भाषिक सम्प्रेषणको मौलिकताका कारण स्त्रीहरूको भाषिक व्यवहार केही भिन्न पाइनु स्वाभाविक देखिन्छ।

नारी आमा पनि हुने अनि आफ्ना सन्तानको स्याहार सुसार गर्ने, भाषाको पहिलो शिक्षक हुने साथै संस्कृतिको संवाहक पनि हुने भएकाले भाषा प्रयोगतर्फ उनीहरू धेरै संवेदनशील एवम् सृजनशील हुने गर्दछन्। सामाजिक संरचना अनि पारम्परिक मान्यताले पुरुषलाई धेरै अधिकार अनि शक्ति प्रदान गरेकाले नारीहरू युगौंदेखि पुरुष अधीनस्थ रहे। “सामाजिक संरचनामा आफुलाई असुरक्षित बोध गरेकाले पनि नारीहरूले भाषिक रूपले आफ्नो सुरक्षा तथा सामाजिक स्तर र प्रतिष्ठा कायम गर्ने प्रयास गरेकाले नै उनीहरूमा प्रतिष्ठा तथा मानक रूपको प्रयोग धेरै भएको हो।”^{१९०}

भाषा प्रयोगमा देखिने लिङ्गगत विविधता वा भिन्नताको अध्ययनले स्त्रीहरूमाझ पनि स्तर, उमेर, शिक्षा आदि घटकका कारण भाषिक भेद हुने गरेको देखाएको पाइन्छ। विशेष गरेर उच्च वर्गीय शिक्षित स्त्रीहरू अर्थ, शिक्षा र पदका दृष्टिले सक्षम र सशक्त हुने भएकाले उनीहरूको भाषिक व्यवहार निम्न स्तरका अशिक्षित वा अर्धशिक्षित स्त्रीहरूका तुलनामा केही भिन्न र प्रखर रहेको देखिन्छ। विशेष ओहोदामा रहेका शिक्षित नारीहरूको दैनन्दिन कार्य व्यापार आफ्नै ओहोदाका पुरुषहरूसित सराबरी रहने भएकाले पनि उनीहरूको भाषिक व्यवहार अन्य सामान्य नारीका तुलनामा भिन्न हुन्छ। पढे लेखेका नारीहरू घर-परिवार अनि गाउँ समाजको परिवेशबाट बाहिर निस्कने अनि विभिन्न परिस्थितिमा कार्य गर्ने भएकाले पनि उनीहरू स्त्री पुरुषका द्विचर विरोधी रूढ सभ्यता अनि मान्यतादेखि टाढा समानतावादी सोचद्वारा धेरै प्रेरित रहेका हुन्छन्, जसका कारण उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा अन्य नारीमा देखिने अत्याधिक विविधताको लक्षण थोरै देखिन्छ।

भाषाविज्ञान अनि समाज भाषाविज्ञानले भाषामा रहेका “लिङ्ग विशेष अनि लिङ्ग प्राथमिकताका पक्षहरूको अध्ययन गरेको छ। लिङ्ग विशेष पक्षहरू ती हुन् जो विशेष लिङ्गका निमित्त प्रयुक्त हुन्छन्, जसको उदाहरणका निमित्त सम्बन्धसूचक शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ।”^{१९१} यस कुराले भाषा, यसको बनोट, रूप संरचना अनि शब्द आदिमा नै लिङ्ग भिन्नता दर्शाउने पक्ष रहेकै हुन्छ भन्ने कुरा दर्साउँदछ। “आजसम्म गरिएका समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षणले भाषाको ध्वनि, रूप र वाक्य

^{१९०}पिटर टूडजिल, अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स, पूर्ववत्, पृ १६७

^{१९१}मिरियम मेरहफ, इन्टरडिसिड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २०२

स्तरका प्रचलनमा लिङ्ग विविधता रहने पुष्टि गरेकाले”^{१९२} लिङ्ग अनि भाषाबारे अध्ययन अझ धेरै चासोको विषय बनेको थाहा लाग्छ। विश्वका धेरै समाजले स्त्री अनि पुरुषलाई भिन्न किसिमले हेर्ने गर्दछ। यही भिन्नताका कारण उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई पनि धेरैवटा समाजले श्रेष्ठ र निम्न किसिमको मान्ने गरेको थाहा लाग्दछ।

‘पुरुष अनि स्त्रीहरूको बोलीमा पाइने भिन्नताको विश्लेषण धेरै भाषामा व्याकरणिक पक्ष जस्तै पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग रूपका आधारमा गर्ने गरिन्छ।’^{१९३} यस्ता अध्ययनहरूमा केही कठिनाई देखा पर्छन्। जस्तो कि अङ्ग्रेजी भाषामा लिङ्ग सर्वनामको प्रयोगमा मात्र देखा पर्छ भने फ्रान्सेली भाषामा नपुंसकलिङ्ग जस्तै टेबल (ला टेबल) लाई स्त्रीलिङ्ग मानिन्छ। ‘स्त्री र पुरुषमाझ पाइने भाषिक भेदबारे विशेष गरेर शब्दभण्डार र प्रयोगतर्फ सबैभन्दा पहिला एथ्नोग्राफर (जाति अध्येता)-हरूले ध्यानाकर्षण गराए।’^{१९४} धेरै अघिदेखि धेरै समाजमा स्त्रीहरूको गफ धेरैजसो घर अनि घरेलु क्रियाकलाप अनि पुरुषहरूको गफ बाह्य जगत र आर्थिक क्रियाकलापसित सम्बन्धित हुन्छ भन्ने मिथ पाइन्छ। यसरी नै ‘स्त्रीहरू पुरुषका तुलनामा धेरै बोल्ने, गफ गर्ने स्वभावका हुन्छन् भन्ने धारणा पनि पाइन्छ जो वास्तवमा विपरीत हुने गर्दछ।’^{१९५}

पुरुष र स्त्रीमाझ भाषिक पक्षहरूको स्नायु शारीरिक प्रक्रियाबारे केहीअघि भएको अध्ययनले केही रोचक तथ्य फेला पारेको थाहा लाग्छ। ‘कार्यात्मक चुम्बकीय अनुनाद इमेजिङ’-को प्रयोगद्वारा गरिएको अध्ययनले पुरुषहरूको उच्चारण प्रशोधन मस्तिष्कको देब्रे भागमा अनि स्त्रीहरूमा मस्तिष्कको देब्रे अनि दाहिने दुवै भागमा अवस्थित रहने प्रमाण दिएको छ।^{१९६} यसद्वारा स्त्री-पुरुष दुवैको प्रशोधन प्रक्रियाको योग्यतामा कुनै अन्तर नपाइएकाले दुवैमा पाइने भाषिक भेद स्नायु शारीरिक भिन्नताका कारण नभएर वा भनौं जैविक नभएर सामाजिक कारणको उपज हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

धेरैजसो समाज भाषाविज्ञानीहरूले स्त्री-पुरुषमा देखिने भाषिक भेदको मूल जड शिक्षालाई मानेका छन्। स्त्री-पुरुषमाझ शिक्षा वा शैक्षिक योग्यतामा जति धेरै अन्तर हुन्छ त्यति नै धेरै अन्तर उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा देखा पर्छ। स्पल्स्कीले अमेरिकाको रूढीवादी यहूदी समुदायको उदाहरण

^{१९२}पिटर ट्रुडजिल, *अन डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ्स*, पूर्ववत्, पृ १६४

^{१९३}वर्नड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३६

^{१९४}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१९५}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ३७

^{१९६}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

दिएर शिक्षाका कारण स्त्री-पुरुषमाझ भाषिक भेदको लक्षणलाई स्पष्ट पारेका छन्। उनी लेख्छन्- 'यस समुदायका पुरुषहरूले परम्परासित जोडिएका विषयहरूको अध्ययन धेरै समयसम्म गर्नु पर्ने नियम रहेको पाइन्छ, जस कारण उनीहरूले यिदीस र यहुदी भाषामा प्रवीणता हासिल गर्छन् तर उनीहरूको अङ्ग्रेजी भने अविकसित रहन्छ। त्यसको विपरीत यस समुदायका स्त्रीहरू भने अन्य विषयतर्फ बढी केन्द्रित रहेकाले उनीहरूमा अङ्ग्रेजीको राम्रो ज्ञान हुन्छ भने यिदीस र यहुदी थोरै कमजोर हुन्छ।'^{१९७}

शिक्षालाई भाषिक दक्षता हासिल गर्ने एउटा सशक्त साधन मानिन्छ। कुनै पनि समुदायमा यदि स्त्रीहरू पनि पुरुष समान शिक्षित भए भाषा प्रयोगमा उनीहरू पुरुषका तुलनामा बढी संवेदनशील हुन्छन् भन्ने मत पनि पाइन्छ।^{१९८} शिक्षित स्त्रीहरू व्यवसायिक तथा अन्य संलग्नताका कारण घरभित्र मात्र सीमित नरही बृहत् सामाजिक सम्पर्कमा रहने हुनाले पनि उनीहरूका भाषामा अन्य मानिसहरूसितको सम्प्रेषणका कारण धेरै विविधता आउने कुरा सम्भाव्य देखिन्छ। स्त्री-पुरुषको भाषिक भिन्नता मूल रूपले सामाजिक तथा सांस्कृतिक भिन्नतामा आधारित रहने कुरा स्पष्ट छ।

२.१३.२ धर्म अनि भाषिक व्यवहार

समाज भाषावैज्ञानिकहरूका मान्यताअनुसार विश्वका भाषाहरूको लेखन प्रणाली उत्पत्तिमूलक वा पारिवारिक वर्गीकरणभन्दा धेरै धार्मिक कारणमा निर्भर रहन्छ। भाषाको लिपि वा लेखन प्रविधि कुनै धार्मिक विश्वास वा विधि-विधानद्वारा प्रेरित नभए पनि कुनै धार्मिक सम्प्रदाय अनि त्यसको प्रचार-प्रसारले भाषाको विस्तार गरेको कुरा भने अकाट्य छ।^{१९९} उल्लेख्य केही स्थापित धर्म वा धार्मिक सङ्गठन आदिले धेरै भाषाहरूको प्रचार-प्रसार अनि लिपिको निर्माणमा भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। उदाहरणस्वरूप आर्य वा हिन्दू सभ्यताले संस्कृत लगायत भारतीय मूलका अन्य धेरै भाषाहरूको प्रयोग-सीमा विस्तारित गरिदिएको पाइन्छ भने पश्चिम अनि पूर्वका समेत धेरै सम्प्रदायमा इसाई धर्मको प्रचार-प्रसारले भाषिक विकास ल्याएको छ।^{२००} आदिवासी मूलका धेरै जातिहरू, जसको आफ्नै लिपि थिएन, त्यस्ता जातिहरूमा समेत नयाँ लेखन व्यवस्था इसाई धर्मले ल्याएको स्पष्ट छ। वास्तवमा सिक्किम तथा दार्जिलिङका आदिम जाति लेप्चाहरूको रोङ भाषामा मुद्रणको परम्परा इसाई मिसनेरीहरूले नै सुरु गरेका

^{१९७}वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३८

^{१९८}वर्नड स्पल्स्की, पूर्ववत्

^{१९९}थोम ह्युबनर (सम्पा), सन् १९९६, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्स्पेक्टिभ: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, न्यु यर्क : अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ५९

^{२००}थोम ह्युबनर (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्स्पेक्टिभ: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, पूर्ववत्

हुन्। यसरी नै इस्लाम धर्मको प्रचार-प्रसारले विभिन्न किसिमका अरबी लिपिको निर्माण भयो। ऐतिहासिक अध्ययनले के देखाउँछ भने कुनै स्थापित धर्मको प्रचार-प्रसारले निम्न स्तरका सीमित समूहले व्यवहार गर्ने लिपि र लेखन प्रणालीमा धेरै हेरफेर ल्याएको छ अनि उनीहरूले व्यवहार गर्ने भाषा र लिपिमा समेत परिवर्तन ल्याएको छ। उदाहरणका रूपमा फारसी वा माले भाषाको लेखनमा अरबी वर्णमाला अनि पुरानो नोर्स वा फिलिपी भाषाको विकल्पस्वरूप ल्याटिन भाषा वा वर्णमालाको प्रयोगलाई हेर्न सकिन्छ।^{२०१} धर्मको प्रभावका कारण लेखनमा आएको एउटा राम्रो उदाहरण यहूदीहरूले प्रयोग गर्ने हिब्रु भाषा हो। यहूदी आस्था व्यापक रूपमा प्रचार-प्रसार भएकाले नै यसमा अरबी, फारसी, स्पेनेली तथा अन्य भाषाहरूको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यसले के दर्शाउँछ भने धार्मिक प्रचार-प्रसारले कुनै विशिष्ट भाषाको सीमा बढाउने काम गर्छ भने यसले समाज अनि जनगणमा निम्न रूपमा चलेका भाषाहरूको सीमा सङ्कुचित पारिदिन्छ। मानवीय भाषिक स्वभावलाई समेत धर्मले प्रभावित पार्ने गरेको थाहा लाग्छ।

प्रत्येक व्यक्ति वा भाषिक समुदायले आआफ्नो धार्मिक प्रयोजनअनुसार भाषा प्रयोग गर्दछन्। वास्तवमा कुनै पनि धार्मिक अनुष्ठानमा प्रयोग गरिने भाषिक प्रयोग वा कोड दैनन्दिनको भाषिक व्यवहारभन्दा भिन्न हुन्छ।^{२०२} धर्म एउटा महत्त्वपूर्ण सामाजिक घटक भएकाले समाजमा प्रचलित धार्मिक अनुष्ठान आदिमा विशेष किसिमका भाषिक प्रचलन एउटा विशेषता नै हुन जान्छ। कतिसम्म भने धार्मिक अनुष्ठानमा प्रयोग हुने भाषा वा शब्दावलीसमेत दैनन्दिन व्यवहारमा प्रयोग हुने भाषाभन्दा भिन्न हुँदछन्। समाज भाषावैज्ञानिक के मान्दछन् भने कुनै भाषा वा भाषिक प्रयोगको विस्तारसँगै कुनै धार्मिक आस्थाको विस्तार हुँदछ अनि कुनै धार्मिक सम्प्रदायको विस्तारले कुनै एउटा विशेष भाषाको प्रचार-प्रसार र प्रयोगलाई विस्तारित गर्दछ।^{२०३} यस भनाइबाट के स्थापित हुन्छ भने धर्म भाषाको प्रचलन र विविधताको एउटा कारक तत्त्व हो। भारतमा संस्कृत भाषा तथा साहित्यको प्रचार-प्रसारका निम्ति संस्कृत भाषा नै धेरै उपयोगी भयो। भारतीय धार्मिक सङ्कथनले नै संस्कृत भाषालाई धेरै प्रचलित बनायो र गरिमा प्रदान गर्‍यो भन्ने मान्न सकिन्छ। यस सन्दर्भले कुनै पनि भाषाको प्रचलन-प्रयोगमा धर्मको अपरिहार्य भूमिका रहन्छ साथै कुनै पनि धर्मको प्रचार-प्रसारमा भाषाको भूमिका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ भन्ने कुरा उद्घाटित गर्दछ।

^{२०१}थोम ह्युबनर (सम्पा), सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स पर्सपेक्टिव: पेपर्स अन् ल्याङ्ग्वेज इन् सोसाइटी १९५९-१९९४: चार्ल्स एफर्ग्युसन, पूर्ववत्, पृ ५९

^{२०२}थोम ह्युबनर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ६०

^{२०३}थोम ह्युबनर (सम्पा), पूर्ववत्, पृ ६३

२.१३.३ संस्कृति र भाषा

भाषाविज्ञानको अध्ययन परम्पराको आदिबिन्दुबाट नै भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध अनि त्यसले व्यक्त गर्ने अर्थबारे खोजी भएको थाहा पाइन्छ। वास्तवमा अन्तरसांस्कृतिक सम्प्रेषणको अध्ययन समाजशास्त्रीय अध्ययनकै एउटा रुचिकर विषय हो। “विभिन्न सांस्कृतिक समुदायबिचको सम्बन्धलाई जान्न अघि जत्तिको आवश्यकता थियो आज त्यसभन्दा बढी अध्ययनको आवश्यकता छ। अघि राज्य, साम्राज्य वा व्यापार विस्तारका निम्ति त्यो आवश्यक थियो भने आज मानिसको उत्तर जीविताका निम्ति आवश्यक छ।”^{२०४} संस्कृतिले मानव जीवनको हरेक पक्षलाई डोहोऱ्याएको हुन्छ, प्रभावित पारेको हुन्छ। “यसले मान्छेको चेतनाको स्तरभन्दा परको स्थितिलाई समेत प्रभावित पारेको हुन्छ।”^{२०५} संस्कृतिले मानवीय भाषालाई पूर्णरूपले प्रभावित पारेको हुन्छ। कतिपय विद्वान्हरूले यी दुईलाई एउटै सिक्काका दुई पाटा मानेका छन्। वास्तवमा मानवीय सम्प्रेषण “सांस्कृतिक अभिधारणाद्वारा”^{२०६} सञ्चालित हुन्छ।

भाषा सबै ठाउँमा छ। सबैले यसको प्रयोग गर्छन् अनि असल ढङ्गमा प्रयोग गर्न चाहन्छन्। “तर धेरै मानिसहरू निपुणताका साथ भाषा प्रयोग गर्न असमर्थ हुन्छन्। कहिलेकाहीं उनीहरूलाई आफु कुनै पनि भाषाको व्यवहार गर्न असमर्थ रहेको लाग्न सक्छ।”^{२०७} कुनै पनि परिस्थितिमा कुनै भाषाको प्रयोग गर्न नसक्नु वा कुशलताका साथ व्यवहार गर्न नसक्नुका पछि त्यस भाषाको सांस्कृतिक परिवेशको अज्ञानता एउटा प्रमुख कारक रहेको हुन्छ। “संस्कृति कुनै पनि समुदाय वा जनगणको शैली, कला, विश्वास, मूल्य-मान्यता तथा अन्य थोकहरूबारे ज्ञान अनि स्वभाव हो जो भाषाका माध्यम एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुने गर्दछ।”^{२०८} त्यसैले संस्कृतिलाई कुनै पनि भाषाको एउटा मुख्य स्रोत मानिन्छ भने “भाषालाई संस्कृति संरक्षण अनि प्रसार गर्ने एउटा विशिष्ट माध्यम ठानिन्छ।”^{२०९} कुनै समाजमा बसेपछि व्यक्तिले आफ्नो दैनन्दिन जीवनमा कसरी कार्य गर्नु पर्छ भन्ने ज्ञान नै वास्तवमा संस्कृति हो। दैनन्दिनको सामाजिक सम्पर्कमा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो समुदायका सदस्यहरूसित आपसी सम्प्रेषणका निम्ति सबैभन्दा बढी प्रयोग गर्ने साधन भाषा हो। कुनै पनि समुदायका सदस्यहरूबिच

^{२०४}रोवर्ट यङ्ग, इन्टरकल्चरल कम्युनिकेसन: प्र्याग्म्याटिक्स, जिनिअलजी, डिकन्स्ट्रक्सन्, पूर्ववत्, पृ १

^{२०५}स्वाथी भनियाराजन, ‘कल्चरल बम्प् एन्ड क्रस कल्चरल कम्युनिकेसन’ उदय नारायण सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), ल्याङ्क्वेज सोसाइटी एन्ड कल्चर, पूर्ववत्, पृ १०७

^{२०६}स्वाथी भनियाराजन, पूर्ववत्,

^{२०७}डेविड क्रिस्टल, सन् २०१५, अ लिटल बुक अव् ल्याङ्क्वेज, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकस्वान प्राइवेट लिमिटेड, पृ २४४

^{२०८}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५७

^{२०९}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, पूर्ववत्

सचेत प्रयासबिना नै सांस्कृतिक अनि भाषिक सम्पर्क हुने गर्दछ जो यादृच्छिक स्वभावद्वारा निर्देशित हुन्छ। उदाहरणका लागि नेपाली संस्कृतिअनुरूप स्त्रीहरूले आफ्ना पुरुषहरूसित परम्पराद्वारा चलेर आएको विशिष्ट किसिमको भाषिक सम्बोधन गर्ने गर्छन् भने “जापान तथा भियेतनामको समाजमा स्त्री अनि नानीहरूले कतिपय स्थितिमा पुरुषसमान भाषिक व्यवहार गर्न अनि कुनै कुनै विषयहरूबारे कुराकानी गर्न सांस्कृतिक रूपमा निषेध गरिएको पाइन्छ।”^{२१०} कुनै पनि सम्प्रदायले एउटा साझा विशेषता र स्वभाव अँगालेको हुन्छ जो संस्कृतिद्वारा निर्देशित हुन्छ अनि अर्को समूहभन्दा त्यो केही भिन्न र नितान्त मौलिक हुन्छ। सबै समाजमा आफुले बाँचेको परिवेश अनि एउटा आफ्नै किसिमको मान्यता र जीवनदृष्टि हुन्छ जो संस्कृतिद्वारा निर्मित हुन्छ। “भाषा यिनै संस्कृति निर्मित धारणालाई व्यक्त र सम्प्रेषण गर्ने एउटा सशक्त औजार हो।”^{२११}

कुनै पनि समाजको निर्माणमा संस्कृतिको भूमिका अक्षुण्ण रहन्छ अनि समाजले आफ्नो मौलिक संस्कृतिलाई बचाएर राख्दछ। भाषाको निर्माणमा संस्कृति महत्त्वपूर्ण रहन्छ भने “भाषालाई पनि संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिएको छ।”^{२१२} भाषा मानवीय स्वभावको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। मानवीय स्वभाव संस्कृतिद्वारा निर्मित हुन्छ त्यसैले “भाषा मानवीय व्यवहारमा अप्रयुक्त रहेर वा यसबाट अलग रहेर बाँच्न सक्दैन। कुनै पनि सभ्यताको अस्तित्व भाषाको अभावमा जीवन्त रहन सक्दैन। संस्कृतिमा परिवर्तन आए भाषामा अनि भाषा परिवर्तित भए संस्कृतिमा परिवर्तन आउने कुरा अकाट्य छ।”^{२१३} भाषाहरूको निर्माण हाम्रा “पूर्वाहरूको शताब्दीऔँको अनवरत बौद्धिक परिश्रम र सांस्कृतिक निवेश”^{२१४} द्वारा भएको हो। यदि भाषा मरे संस्कृति लड्गडो हुने अनि संस्कृति मरे भाषा पनि स्वतः विलुप्त हुने स्पष्ट छ। भाषा परिवर्तनशील हुने भए तापनि यो मुख्य रूपले सामुहिक स्मृतिमा बाँचेको हुन्छ र यदि सांस्कृतिक स्मृति लोप भए भाषा पनि विस्मृतिका गर्भमा जानसक्ने सम्भावना पनि छँदैछ। वास्तवमा “मानिसहरूको शब्दभण्डार अनि अभिरुचिमा प्रसस्त सांस्कृतिक सङ्केतहरू बाँचेका हुन्छन्।”^{२१५} त्यसैले सशक्त भाषिक प्रचलनका लागि एउटा दह्रो सांस्कृतिक पृष्ठभूमि आवश्यक रहन्छ।

^{२१०}स्वाथी भनियाराजन, ‘कल्चरल बम्प् एन्ड क्रस कल्चरल कम्युनिकेसन’ उदय नारायण सिंह एन्ड एट अल. (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज सोसाइटी एन्ड कल्चर, पूर्ववत्, पृ १०७

^{२११}नेन्सी वनविल्येन, ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिङ्ग अन्ड मेसेजेस, पूर्ववत्, पृ ५२

^{२१२}डेल हाइम्स, ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी, पूर्ववत्, पृ xxii

^{२१३}एन कृष्णस्वामी, एस के बर्मा एन्ड एम नागार्जुन, मर्डन एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ५८

^{२१४}जी एन देवी, सन् २०१४, द बिइड अन्ड भाषा, पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अन्ड इन्डिया, भोल्युम I, न्यु दिल्ली : ओरियन्ट ब्ल्याकसन, पृ १०

^{२१५}डेल हाइम्स, ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी, पूर्ववत्, पृ xxiv

“मानवीय चेतनाको अभावमा भाषाको कुनै अस्तित्व रहँदैन। त्यसैले कुनै पनि भाषालाई त्यसको समुदाय वा प्रयोगकर्ताहरूबाट पूर्ण रूपले अलग राखेर हेर्न नमिल्ने देखिन्छ।”^{२१६} भाषा संस्कृतिको वाहक भएकाले पनि यसलाई सांस्कृतिक समूह निरपेक्ष हेर्न नमिल्ने हुन्छ। “कुनै पनि समाजको संस्कृति भाषाबाट नै व्यक्त हुन्छ र समाजले भाषाको प्रयोग आफ्नो सांस्कृतिक चिनारी बढाउन तथा त्यसमा निरन्तरता कायम गर्न समेत गरेको हुन्छ। त्यसर्थ संस्कृतिको प्रभाव भाषामा पर्नु स्वाभाविक छ।”^{२१७} भाषालाई मानवीय सम्प्रेषणको एउटा सशक्त एवम् प्रभावकारी साधन मानिएको भए तापनि कहिलेकाहीं सांस्कृतिक भिन्नताले गर्दा भाषिक सम्प्रेषण अप्रभावकारी पनि हुने गर्दछ। कतिपय विद्वान्हरूले “व्यक्तिको भाषिक दक्षता, सोच, व्यक्तित्व अनि व्यवहारमा संस्कृतिले धेरै नै प्रभाव पार्ने”^{२१८} कुरा गरेका छन्। स्पष्ट छ, भाषिक सम्प्रेषण तथा व्यवहार कुशलताका लागि सांस्कृतिक पृष्ठभूमि एउटा कारक तत्त्व हो। कुनै पनि भाषा अधिग्रहण प्रक्रियामा स्थानीय संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। “सैद्धान्तिक रूपले भाषा अधिग्रहणको एउटा स्तरदेखि अर्को स्तरमा सांस्कृतिक सन्दर्भ अप्रासङ्गिक रहने कुरा कतिपय अध्ययनले बताएको”^{२१९} पाइए तापनि भाषामा निहित शब्दभण्डारको ठुलो अंश अनि कुनै पनि भाषाको परिवेशगत सन्दर्भ सोझै संस्कृतिसित आबद्ध रहने हुनाले त्यस किसिमको मान्यतालाई पूर्ण रूपले स्वीकार गर्न नमिल्ने देखिन्छ।

हामी आफु वरिपरिका मानिसहरूबाट संस्कृति बुझ्छौं, सिक्छौं अनि अनुकरण गर्छौं। उनीहरूसितै सांस्कृतिक आदानप्रदान पनि गर्छौं। त्यसैले “आपसी सम्पर्कमा सामूहिक ज्ञान र भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।”^{२२०} कुनै पनि सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको, अझ बढी शब्दभण्डारको विकास भएको हुन्छ। “दैनन्दिन प्रयोग हुने शब्दहरूको ठुलो अंश सांस्कृतिक अवधारणा द्वारा निर्मित पाइन्छ जुन अवधारणा अन्य संस्कृतिमा अनुपस्थित रहन्छन्।”^{२२१} सामान्य रूपले पर्यवेक्षण गर्दा पनि कुनै पनि भाषिक समुदायका बोली र शारीरिक हाउभाउ अनि सङ्केत आदिमा प्रशस्तै सांस्कृतिक प्रतीकहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। भिन्न भिन्न जातिमा आआफ्नै किसिमका सांस्कृतिक सङ्केतहरू बाँचेका

^{२१६}जी एन देवी, *द बिइड अन् भाषा, पिपल्स लिङ्ग्विस्टिक्स सर्वे अन् इन्डिया*, भोल्याम I, पूर्ववत्, पृ १०

^{२१७}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ १२

^{२१८}डेल हाइम्स, *ल्याङ्ग्वेज इन् कल्चर एन्ड सोसाइटी: अ रिडर इन् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड एन्थ्रोपलजी*, पूर्ववत्, पृ xxvii

^{२१९}माइकल मेक्कार्थी, सन् २००१, *इस्युज इन् एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, युके : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ ८५

^{२२०}आर ए हड्सन, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ७८

^{२२१}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ८१

हुन्छन्। भारतका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने आदिवासी तथा यायावर जातिमा पाइने सांस्कृतिक आस्था र सङ्केतहरू अन्य जातिको भन्दा भिन्न र विशिष्ट रहेको पाइन्छ। संस्कृतिको प्रभाव लोक व्यवहार र बोलीमा अझ बढी पाइन्छ। उत्सव, चाडपर्व, परम्परागत रीतिथिति अनि कर्मकाण्ड आदिमा प्रयोग हुने भाषा धेरैजसो सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा आधारित रहेको हुन्छ। “कुनै पनि भाषिक समुदायले सांस्कृतिक संलग्नताकै कारण परम्परागत विधि विधान, रीतिरिवाज अनि कर्मकाण्डीय शब्दभण्डारको विकास गरेको हुन्छ जसलाई पवित्र अनि कुनै विशेष परिस्थितिमा प्रयोग हुने भिन्न किसिमको भाषिक शैली मानिन्छ।”^{२२२}

बिसौं शताब्दीको थालनीतिर आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषा अनि संस्कृतिका सम्बन्धबारे व्यापक अध्ययन गरेको थाहा लाग्छ। “विशेष गरेर जाति सापेक्ष भाषाविज्ञान (एथ्नोलिङ्ग्विस्टिक्स)-ले भाषामा भएका पारिभाषिक शब्दहरूको सांस्कृतिक वर्गीकरणको अध्ययन गरेको पाइन्छ। यस्ता अध्ययनहरूमा शब्दहरूले व्यक्त गर्ने सांस्कृतिक मूल्य, अर्थ अनि त्यससित जातिको संज्ञान तथा संवेदना आदिको सम्बन्धको व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ।”^{२२३} कुनै पनि भाषामा भएका सम्बन्धसूचक शब्द, शरीरका अङ्गहरूको नाम, रङ्ग बुझाउने शब्द, बार, महिना, पक्ष तथा दिनका विभिन्न प्रहर र छटा, गन्ती अनि सङ्ख्या बुझाउने शब्दहरूको सम्बन्ध कुनै न कुनै रूपमा सम्बन्धित संस्कृतिसित रहेको हुन्छ। यिनै सम्बन्धको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने परम्परा एडवर्ड सपिरद्वारा सुरु भयो। “सपिरले भाषिक निर्धारणवाद (लिङ्ग्विस्टिक्स डिटरमिनिजम)-को स्थापना गरेका थिए। यस सिद्धान्तअनुसार संसारप्रतिको हाम्रो ज्ञानलाई भाषाले निर्धारित गरेको हुन्छ।”^{२२४} भाषा अनि संस्कृतिको सम्बन्धबारे रहेको एउटा धारणा के छ भने वक्ताको विश्वदृष्टि भाषाद्वारा निर्धारित हुन्छ। वास्तवमा भाषिक संरचनाले भाषिक समुदायको जीवनदृष्टि पूर्ण रूपले निर्धारण गर्दैन तर कुनै निर्दिष्ट जीव जगत्प्रतिको दृष्टिकोण निर्माणमा त्यो अत्यन्तै प्रभावकारी हुन्छ। “हामी वरिपरिका संसारलाई हामी भाषाका माध्यमबाट चिन्दछौं”^{२२५} भन्ने सपिरको मान्यतालाई उनका चेला बेन्जामिन ली हर्फले अघि बढाए पछि सपिर हर्फ प्राक्कल्पनाको स्थापना भयो। धेरैले यसलाई ‘हुर्फेली प्राक्कल्पना’^{२२६} पनि भन्ने गर्छन्। “भाषाले हाम्रो

^{२२२}थोमस लुकम्यान, सन् १९७५, *द सोसियोलजी अफ ल्याङ्ग्वेज*, युएसए : द बक्स-मेरिल कम्पनी, पृ ३७

^{२२३}नेन्सी वनविल्येन, *ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अफ मेसेजेस*, पूर्ववत्, पृ ५७

^{२२४}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२५}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२६}रोनाल्ड वाड्रह, *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ २१२

सोच्ने प्रक्रिया निर्धारण गर्छ भन्ने सपिरको भनाइलाई सकारेर हुर्फले भाषा संस्कृति सापेक्ष हुन्छ भनेका हुन्। एउटा भाषामा रहेका विशेषता अर्का भाषामा नपाइनु यही कारण हो। उदाहरणका लागि लिङ्ग, वचन, पुरुष र कालका धारणा विभिन्न भाषामा बेग्लामेग्लै किसिमले व्यक्त हुन्छन्”^{२२७} यी व्याकरणिक विशेषतासँगै माथि उल्लेख गरिएका रङ्ग, नातागोता जनाउने शब्द आदिमा संस्कृतिको अभिव्यक्ति हुन्छ। सपिर-हुर्फ प्राक्कल्पनाबारे फिसमनले धेरै चर्चा गरेका छन्। उनको मतमा “कुनै निर्दिष्ट संज्ञान वा थोक बुझाउनका लागि कुनै एउटा भाषाका वक्ताहरूमा उपर्युक्त शब्दहरू हुन्छन् भने अन्य भाषाका वक्ताहरूमा त्यो अनुपलब्ध रहन्छ। फलस्वरूप अधिल्लो भाषाका वक्ताहरू त्यस स्थिति वा थोकबारे कुरा गर्न, विश्लेषण गर्न धेरै समर्थ हुन्छन्”^{२२८} उदाहरणका लागि डाक्टर चिकित्सासम्बन्धी रहेका शब्द ज्ञानबारे अरूका तुलनामा डाक्टर धेरै सक्षम रहन्छन् भने माउरीहरू संस्कारगत रूपले नै हिउँसित धेरै परिचित रहन्छन्।

भाषा र संस्कृतिबारे सपिर-हुर्फको प्राक्कल्पना धेरै प्रचलित रहे तापनि धेरैले यस मान्यता सही नरहेको कुरा पनि व्यक्त गरेका छन्। वास्तवमा बोअज (सन् १९११)-ले धेरै अघि हङ्गेरी, फिन्ल्यान्ड, उत्तरी साइबेरिया जर्मनी आदि देशहरूका बासिन्दाले भिन्न भिन्न भाषा बोल्ने तर एउटै किसिमको संस्कृति मान्ने गरेको उदाहरण दिँदै भाषा र संस्कृतिको कुनै अनिवार्य सम्बन्ध रहँदैन भन्ने कुरा व्यक्त गरेका थिए।^{२२९} आजका सन्दर्भमा उक्त प्राक्कल्पना अझ असान्दर्भिक हुँदै गएको देखिन्छ। आधुनिक विश्वमा व्यापक रूपमा भइरहेको आप्रवासन, अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले भित्र्याएको मध्यमवर्गीय सहरे संस्कृति तथा सांस्कृतिक मूल्य हास आदिका कारण पनि उक्त प्राक्कल्पना असान्दर्भिक हुँदै गएको मान्न सकिन्छ। संस्कृतिलाई एउटा जीवन-शैली वा दृष्टि नमानेर केवल एउटा थोक (कोमोडिटी) मात्र मान्ने आजको वैश्विक सोचका कारण पनि संस्कृतिको व्याख्या र भाषिक अभिव्यक्तिमा हेरफेर आएको छ। वैश्वीकरणको अर्को प्रतिफल सामाजिक बहुलता र नृजातीय संस्कृति हो, जसका कारण सांस्कृतिक समीकरण र सांस्कृतिक संक्रमणको स्थिति सिर्जना भएको छ। “नयाँ नयाँ विचार तथा नयाँ नयाँ

^{२२७}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २४६

^{२२८}रोनाल्ड वाइह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ २१४

^{२२९}रोनाल्ड वाइह, पूर्ववत्, पृ २१७

उपकरणहरूको सिर्जना भइरहेकाले पुराना चिजबिज तथा मूल्य मान्यताहरू हराउँदै गइरहेका छन्। भाषा पनि त्यही अनुरूप अप्रासङ्गिक हुँदै गइरहेको छ।”^{२३०}

सांस्कृतिक रुचि स्थिर रहँदैन, परिस्थिति र सभ्यतासँगै त्यो परिवर्तन हुन्छ। वक्ताहरूले नौला नौला शब्दहरूको निर्माण गर्छन्। “परिस्थितिअनुसार स्थानीय वस्तुहरूका ठाउँमा नयाँ अनि वैकल्पिक निर्माणका कारण स्थानीय शब्दहरूमा प्रकार्य अनि अर्थमा परिवर्तन आउँदै जान्छ।”^{२३१} आज विश्वका प्रत्येक मुलुकमा विदेशी भाषा शिक्षणको होड चलेको छ। “अध्येताले कुनै पनि विदेशी भाषाको अध्ययन गर्दा त्यस भाषा मात्र नभएर त्यस ठाउँको सभ्यता र संस्कृतिको पनि अध्ययन गर्दछ।”^{२३२} यस्तो परिस्थितिले एकातिर अध्येतामा सांस्कृतिक आघात पुग्दछ भने अर्कातिर उसमा भिन्न सांस्कृतिक तथा भाषिक अभिव्यक्तिको ज्ञान पनि उदय हुन्छ। यसैले भाषा र संस्कृति अनि तिनका सम्बन्धको अध्ययन अप्रासङ्गिक नभएर अझ बढी प्रासङ्गिक भएको मान्न सकिन्छ।

२.१४ भाषिक विविधता

उन्नाइसौँ शताब्दीमा भारतमा र विशेष गरेर भारतको सहरी समाजमा आएको परिवर्तन पश्चिमको प्रौद्योगिक विकासद्वारा धेरै प्रभावित देखिन्छ। यसले भाषाको प्रचलनमा पनि परिवर्तन र विविधता ल्याएको मान्न सकिन्छ। सामाजिक एवम् भाषिक क्रियाकलापका अतिरिक्त प्रशासनिक निर्णय तथा योजनाका कारणले पनि भाषिक प्रचलनमा विविधता आएको स्पष्ट छ। भारतमा माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक स्तरमा शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी भाषा प्रचलित रहेको छ। हिन्दी भाषा पनि विगत केही दशकयता शिक्षण-संस्थानहरूमा अनिवार्य रूपमा पढाउन थालिएको छ। यसका अतिरिक्त हिन्दी एउटा प्रशासनिक अनि व्यापारिक भाषाका रूपमा उत्तर भारतमा धेरै प्रचलित छ। हिन्दी भाषाका धेरैजसो सक्रिय समर्थक तथा प्रशासनिक योजनाकर्ता आदि अङ्ग्रेजी भाषाका ठाउँमा हिन्दी भाषाको प्रचार-प्रसार तथा प्रचलनको हिमायती छन्। सहरी क्षेत्र अनि हिन्दी भाषाको प्रयोग थोरै हुने ठाउँहरूमा अद्यावधि अङ्ग्रेजी भाषाकै प्रयोगाधिक्य रहेको पाइएको छ। भारतका प्रायजसो युवाहरूमा एकातिर भाषिक प्रचलनको सचेत परम्परा पाइन्छ भने अर्कातिर शिक्षण-व्यवस्थाले ल्याएको भाषिक स्थितिको अनुसरण पनि एउटा स्वभाव बनेको देखिन्छ। एकातिर उत्तर-पूर्वी क्षेत्र अनि दक्षिण भारतले हिन्दीको

^{२३०}डेविड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ३६१

^{२३१}नेन्सी वनविल्येन, ल्याङ्गवेज, कल्चर एन्ड कम्युनिकेसन: द मिनिड अन्ड मेसेजेस, पूर्ववत्, पृ ५८

^{२३२}डेविड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज वर्क्स, पूर्ववत्, पृ ४४१

प्रचार-प्रसारलाई नकार्दछ भने अर्कातिर पश्चिम तथा केन्द्रीय भारतले हिन्दीलाई एउटा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा देशका अन्य प्रान्तमा प्रचलनमा ल्याउने योजना तयार गरिरहन्छ। यस्तो स्थितिले के कुरा बुझाउँछ भने कुनै पनि भाषाको चयन स्थानीय सामाजिक, सांस्कृतिक तथा परम्परागत मूल्य र मान्यतामा आधारित रहन्छ। त्यसैले भाषाको सामाजिक व्यवहार राष्ट्रियताभन्दा सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्थितिद्वारा धेरै निर्देशित हुने गर्दछ। यी माथि उल्लेख भएका विभिन्न स्थितिका कारण पनि भारतमा भाषिक विविधताको स्थिति टड्कारो रहेको मान्न सकिन्छ।

२.१५ द्विभाषिकता, बहुभाषिकता अनि भाषिक चयन

आजको विश्वमा एउटा गम्भीर, महत्त्वपूर्ण, वैचारिक ज्ञानानुशासनका रूपमा स्थापित हुनलाई समाज भाषाविज्ञानले धेरै प्रश्नहरूको सामना गर्नु पर्नेछ। भाषिका अनि बहुभाषिकता साथै सिकारूको अभिवृत्ति आदिको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानका आजका विषयहरू हुन्^{२३३}

भाषाविज्ञान त्यसमा पनि समाज भाषाविज्ञानमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको अध्ययनले धेरै महत्त्व पाएको छ। बहुलता आजको विश्वको पर्याय नै हो। सबै ज्ञानानुशासनको क्षेत्रमा बहुलतावादी दृष्टिकोण पाइन्छ। भाषा वा भाषा व्यवहारका सन्दर्भमा पनि यही स्थिति देखा पर्छ। आज विश्वका प्रायजसो समाज द्विभाषी वा बहुभाषी छ। आजको विश्वमा एकभाषी समाजको परिकल्पना गर्न गाह्रो हुन्छ। भारतको अन्दामान निकोबार द्वीपमा बस्ने आदिम जातिजस्तै जारूवा, सोम्पेन, ओङ्गे अनि भारत तथा अन्य केही देशका दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने केही आदिवासी समुदायबाहेक अन्य समाज कि त द्विभाषी छ कि त बहुभाषी छ। “धेरै समुदायमा भाषा र जातीयतामाझ घना सम्बन्ध रहेको हुन्छ र यही सम्बन्धको सूक्ष्म प्रकृतिका कारण द्विभाषिक स्थितिको सिर्जना हुँदछ।”^{२३४}

अघि धेरैजसो समाज एकभाषी रहेको हुन्थ्यो तर शिक्षाको प्रचार-प्रसार अनि आप्रवासनका कारण विश्वका धेरैजसो समाज द्विभाषी वा बहुभाषी भए। आज विश्वको कुनै पनि समाज विभिन्न मातृभाषा भएका व्यक्तिहरूद्वारा निर्मित भएको हुन्छ। सामाजिक सम्पर्कका कारण व्यक्तिमा एकाअर्काको भाषा आर्जन गर्ने स्वभावजन्य व्यवहारगत संस्कृति विद्यमान रहेको हुन्छ। यस्तो स्थितिका कारण पनि मानिस द्विभाषी वा बहुभाषी हुन्छ।

^{२३३}आर के अग्निहोत्री, आर एस गुप्ता एन्ड कैलाश एस अग्रवाल, सन् १९९८, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स: अवेटिड एडल्टहुड-स्टडिज इन् इन्डियन सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, न्यु दिल्ली : क्रिएटिव् बुक्स, पृ १८

^{२३४}पिटर ट्रुजिल, अन् डायलेक्ट: सोसियल एन्ड जियोग्राफिकल पर्सपेक्टिभ, पूर्ववत्, पृ १२७

“सामान्य अर्थमा जुन व्यक्तिले दुईवटा भाषामा सम्प्रेषण गर्न सक्छ, त्यसलाई द्विभाषी वक्ता भनिन्छ। द्विभाषिक वक्ताले पहिले मातृभाषा सिकेपछि दोस्रो भाषाको प्रयोग गर्न थाल्छ तर दोस्रो भाषाको प्रयोगले उसको पहिलो भाषा व्यवहारलाई कुनै प्रभाव पार्दैन।”^{२३५}

आधुनिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक सामर्थ्य एकभन्दा बढी भाषामा हुने गर्दछ भन्ने धेरै मत पाइए तापनि समाजका सबै व्यक्तिहरूमा दुईवटै भाषामा भाषिक सामर्थ्य एकै किसिमको हुँदैन। बहुभाषिक समाजका कतिपय सदस्यहरू एकभाषी पनि हुने गर्दछन्। द्विभाषी व्यक्तिहरूमध्ये पनि कोही दुवै भाषामा प्रवीण हुन्छन् भने कोही एउटा भाषा धेरै जान्ने र अर्को भाषामा सामान्य ज्ञान राख्ने किसिमका हुन्छन्। द्विभाषिक क्षमताको पनि विभिन्न स्थिति हुने गर्दछ जसलाई “ग्रहणशील वा निष्क्रिय द्विभाषिकता अनि सन्तुलित द्विभाषिकता भनिन्छ। अघिल्लो स्थितिमा द्विभाषी व्यक्तिले दोस्रो भाषा बुझ्न सक्छ तर बोल्न सक्तैन भने दोस्रो स्थितिले वक्ताको दुईवटै भाषामा रहने समान क्षमतालाई बुझाउँदछ।”^{२३६} कुनै पनि व्यक्तिमा सन्तुलित द्विभाषिकता पाइए तापनि त्यो पूर्ण सन्तुलित हुन्छ भन्न नमिल्ने देखिन्छ। कुनै द्विभाषी व्यक्तिले भाषा व्यवहार गर्दा कुनै विशेष परिस्थिति, सन्दर्भ, विषय अनि अन्य कुनै कारण आफुले जानेका दुईवटा भाषामध्ये कुनै विशेष भाषाको चयन धेरैजसो गर्ने गर्छ।^{२३७} यस कारण पनि पूर्ण सन्तुलित द्विभाषिकता पाइनु गाह्रो हुन्छ। द्विभाषिकता अध्ययनका विभिन्न आधार र पक्ष पाइन्छ जसमध्ये भाषिक पक्ष, मनोवैज्ञानिक पक्ष र समाजशास्त्रीय पक्ष मुख्य हुन्। भाषिक पक्षअन्तर्गत द्विभाषिकतालाई भाषिक सम्पर्कको उपज मानिन्छ र यस अध्ययनले द्विभाषी वक्तामा पाइने दुईवटा भाषाका विशेषताहरूको मिश्रणबारे बढी चासो राख्दछ। यसरी नै मनोवैज्ञानिक पक्षले द्विभाषिकतालाई अन्तरसामूहिक घटना मान्छ भने समाजशास्त्रीय पक्षले द्विभाषिकतालाई कुनै पनि द्विभाषिक वक्ताले कुनै परिस्थितिमा जब कुनै दुईवटा भाषाको प्रयोग गर्दछ तब उसले ती दुईवटा भाषाको परिस्थितिगत भाषिक भेदको प्रयोग पनि गर्ने गर्दछ, जो भाषागत रूपले भिन्न हुने गर्दछ भन्ने विषयबारे चासो राख्दछ। विद्वान्हरूको के मत रहेको छ भने “सबै किसिमका भाषिक परिस्थिति, विषय र प्रकार्यमा द्विभाषी वक्ताले दुईवटै भाषामा समान कार्यव्यापार गर्ने सचेत प्रयास गरे पनि त्यो विफल रहन्छ।”^{२३८} द्विभाषिक

^{२३५}मेरटिन ओ म्युर्यु, सन् १९७१, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, बर्लिन : द स्टेसनेरी अफिस, पृ १३

^{२३६}मेरटिन ओ म्युर्यु, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, पूर्ववत्, पृ १३

^{२३७}रविन्स वर्लिड, सन् १९७०, *म्यान्स मेनी भोइसेज: ल्याङ्ग्वेज इन् इट्रन्ज कल्चरल कन्टेक्स्ट*, न्यु यर्क : होल्ट रिन्हार्ट एन्ड विन्स्टन्, पृ ९९-१००

^{२३८}मेरटिन ओ म्युर्यु, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड कम्युनिटी*, पूर्ववत्, पृ १३

स्थितिमा वक्ताहरूलाई भाषिक चयनको अवसर मिल्दछ अनि धेरैजसो स्थितिमा भाषिक चयन सम्प्रेषणको विषय र सन्दर्भद्वारा निर्धारित हुने गर्दछ। आफुमा रहेका शब्दभण्डार अनि भाषाको ध्वनिगत सहजताका कारणले पनि वक्ताले आफ्नो सहजताअनुरूप भाषिक चयन गर्दछ। भाषिक चयन र व्यवहार वैयक्तिक देखिए तापनि यो वास्तवमा “सामाजिक परम्परा र व्यवहारको उपज हो जो भाषाको कार्यक्षेत्र अनि सामुदायिक मूल्यद्वारा निर्देशित रहन्छ।”^{२३९}

कुनै व्यक्तिले दुईभन्दा धेरै भाषाहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता राख्दछ भने त्यस व्यक्तिलाई बहुभाषी भनिन्छ अनि दुईभन्दा धेरै भाषाको प्रयोग हुने अवस्थालाई बहुभाषिकता भनिन्छ। धेरै ठाउँ द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई अलग राखेर व्याख्या गरिएको पाइए तापनि यी दुवैमा खास भिन्नता पाइँदैन। “द्विभाषिकता र बहुभाषिकतामाझ शाब्दिक रूपमा सामान्य भिन्नता भए पनि व्यवहारमा भने एकै अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ।”^{२४०} आजको विश्वमा एकभाषी वक्ता विरलै पाइन्छ, प्रकृत रूपले नै हेर्दा पनि “बहुभाषिकता मान्छेको एउटा सामान्य सर्त हो।”^{२४१}

भारत अनि अफ्रिका जस्तो भाषिक विविधता रहेको राष्ट्रमा त झन बहुभाषिक स्थिति देखिनु स्वाभिक हो। “भाषा सिकाइ, भाषाको प्रयोग र भाषिक व्यवहार वा आचरण आदि सैद्धान्तिक रूपले महत्त्वपूर्ण विषयबारे जान्न बहुभाषिकताको स्थिति महत्त्वपूर्ण रहने कुरा समाज भाषावैज्ञानिक अनि मानवशास्त्रीले मानेका छन्।”^{२४२}

कुनै पनि बहुभाषिक समाजमा व्यक्तिको भाषिक आचरण कस्तो हुन्छ भन्ने कुरोको अध्ययन भाषावैज्ञानिक मात्र नभएर समाजशास्त्रीका लागि पनि त्यति नै रुचिको विषय हो कारण जसरी सामाजिक घटकहरूका सन्दर्भमा भाषिक व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ त्यसरी नै भाषिक व्यवहारको अध्ययनले समाज अनि समाजका सदस्यहरूबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्न सहयोग गर्दछ।

सामाजिक परिवर्तनसँगै समाजमा व्यवहार हुने भाषामा पनि परिवर्तन आउने गर्दछ। आधुनिक युगमा पुस्ताबिचको अन्तर, आप्रवासन, सामाजिक विकासका नयाँ साधन र माध्यम, जनसङ्ख्या अन्तर्निश्चरण, धर्म आदिजस्ता कुराले विश्व समाजलाई बहुभाषिक बनाएको छ। आज एकभाषी समाज

^{२३९}मेरटिन ओ मुर्यु, पूर्ववत्, पृ १३-१७

^{२४०}दिन बहादुर थापा, समाजभाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४८

^{२४१}डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्ग्वेज वर्कर्स, पूर्ववत्, पृ ४०९

^{२४२}जोसुवा ए (सम्पा), सन् १९७२, रिडिङ्ग्स इन् द सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्ग्वेज, दिहेग : माउटन, पृ १२

विरलै देख्न पाइन्छ। यतिसम्म कि “जापान जस्तो भाषिकरूपले सजात देशमा आइनु अनि कोरियाइ जस्ता भाषिक अल्पसङ्ख्यकमा समेत बहुभाषिक स्थिति रहेको पाइन्छ।”^{२४३}

बहुभाषिकताको स्थिति आउनका पछि एकाधिक कारणहरू रहेका हुन्छन्। ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्ने हो भने “राष्ट्रहरूको विजय अभियान अनि विभिन्न भाषाका वक्ताहरूलाई एउटै राजनैतिक इकाइमा समाहित गराउने प्रक्रियाका कारण बहुभाषिकताको विकास भएको मानिन्छ।”^{२४४} यस अतिरिक्त सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अनि शैक्षिक क्षेत्रमा आएको विकास र परिवर्तनले पनि बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ। द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताका सन्दर्भमा वैश्विक स्थितिलाई हेर्दा विशेष गरेर राजनीति, धर्म, संस्कृति, शिक्षा, अर्थ, आर्थिक अनि प्राकृतिक प्रकोप आदि जस्ता कुराहरूले बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना भएको थाहा लाग्छ। भाषाको राजनीति आजको विश्वमा एउटा जल्दोबल्दो विषय देखिन्छ। उपनिवेश, अनि साम्राज्यवाद, ससाना राज्य र राष्ट्रहरूको ठुलो राष्ट्रमा विलय, धेरै राष्ट्रहरूलाई एउटा सिङ्गो महसङ्घमा गाभ्ने कार्य र एउटै नीति निर्माण गर्ने प्रक्रियामा “आदिम जाति जनजातिहरूमाथि विकसित संस्कृति हावी भएको अवस्था, शरणार्थी समस्या”^{२४५} आदि कुराहरूलाई बहुभाषिक स्थितिको सिर्जनामा रहेका राजनैतिक कारण मान्न सकिन्छ। वर्तमान विश्वको बहुलतावादी संस्कारले मानवीय आस्थाको केन्द्र भत्किएको थाहा लाग्छ। मानिसहरूका सांस्कृतिक अनि धार्मिक आस्थालाई यस कुराले धेरै प्रभावित तुल्याएको छ। आजको समाजमा एकातिर धार्मिक हिंसा अझ तीव्र बनेर गएको छ भने अर्कातिर धर्म परिवर्तन हुने क्रममा पनि वृद्धि भएको छ। “धर्मकै कारण कुनै राष्ट्र वा समाज त्याग्ने अनि नयाँ समाजमा समावेश हुने”^{२४६} स्थितिको सिर्जना कतिपय ठाउँमा भएको पाइन्छ। यी सबै कुराले गर्दा पनि बहुभाषिकता सिर्जना भएको देखिन्छ।

आजको वैश्विक समाजमा चिनारी सङ्कट, भाषा सङ्कट जत्तिकै गाढा देखिन्छ। यस्तो परिस्थितिले परसंस्कृति ग्रहण अनि सांस्कृतिक समीकरणको अवस्था बाक्लिएको पाइन्छ। यी सन्दर्भका कारण पनि बहुभाषिकता अझ विस्तारित भएको थाहा लाग्छ।

^{२४३}वर्नार्ड स्पल्स्की, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ५१

^{२४४}वर्नार्ड स्पल्स्की, पूर्ववत्, पृ ५३

^{२४५}डेभिड क्रिस्टल, *हाउ ल्याङ्ग्वेज बक्स*, पूर्ववत्, पृ ४११

^{२४६}डेभिड क्रिस्टल, पूर्ववत्

आधुनिक शिक्षाले पनि बहुभाषिकताको विस्तार गरेको छ। एकाधिक भाषा सिकाइ र अध्ययनले अनि उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा हुने भाषिक सम्प्रेषणले एकातिर बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना भएको छ भने अर्कातिर सरकारी नीतिका कारण पनि बहुभाषी व्यवस्था स्थापना भएको छ। भारतको त्रय भाषा शिक्षा नीति र शिक्षणको माध्यम अङ्ग्रेजी हुनु पर्ने व्यवस्थाले राष्ट्रमा बहुभाषिकताले अझ बढी टेवा पाएको बुझ्न सकिन्छ। यस अतिरिक्त “व्यवसायको खोजीमा हुने आप्रवासन अनि प्राकृतिक प्रकोप, अनिकाल र भोकमारीका कारण पनि व्यापक रूपमा मानिसहरूको स्थानन्तरण भएको पाइन्छ जसले गर्दा मानिसहरू नयाँ भाषा सिक्छन् र बहुभाषी बन्छन्”^{२४७}

विश्वमा बहुभाषिकताको स्थिति सिर्जना हुनका पछि कतिपय रोचक कुराहरू पनि पाइन्छ। उदाहरणका लागि कोलोम्बिया र ब्राजिलका बिचको सीमा क्षेत्रमा अवस्थित उत्तर पश्चिम अमेजनका टुकानो जातिहरूमा एउटा अनौठो नियमलाई लिन सकिन्छ। “टुकानो समाज एउटा बहुभाषी समाज हो र यस जातिका कुनै पनि पुरुषले आफ्नो भाषा बोल्ने वा जान्ने स्त्रीलाई विवाह गर्नु पूर्णरूपले वर्जित छ।”^{२४८} यस समाजमा भिन्न भाषा बोल्ने स्त्रीलाई विवाह गर्नु पर्ने विषय विवाहसम्बन्धी आवश्यक निम्नतम मानक रहेको पाइन्छ। यस्तो नियम रहेका कारण यहाँका गाउँलेहरूमा कैयौँ भाषाको ज्ञान रहेको पाइन्छ। उक्त समाजमा आफ्नो बाबु र आमाको भाषा भिन्न भिन्नै भएको, आफ्नो स्वास्नी र बुहारीको भाषा समेत धेरैजस्तो अवस्थामा भिन्न भएको स्थिति विद्यमान छ। लगभग यस्तै किसिमको स्थिति नेपाली समाजका राई जातिहरूमा पाइन्छ। टुकानो समाजको जस्तो नियम नभए तापनि पाछाअनुसार कै भाषा भएकाले गर्दा कुनै एउटा राई परिवारमा कहिले काहिँ ३ देखि ५ किसिमका भिन्न भिन्न बोली सुन्न पाइन्छ। ‘जति राई उति कुरा’ भन्ने उक्ति यसैले सार्थक पनि लाग्छ। यस दृष्टिले हेर्दा बहुभाषिकताको स्थिति आधुनिकताका कारणले मात्र सिर्जित भएको होइन भन्ने थाहा लाग्छ, तथापि आजको परिदृश्यमा एकभाषी समाजको अस्तित्व अस्वाभाविक देखिन्छ।

द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई भिन्न भिन्न रूपले चर्चा गरिए तापनि कतिपय विद्वान्हरूले यसलाई पर्यायवाचीका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। व्यवहारगत रूपले दुईवटै स्थिति एउटै भएकाले बहुभाषिकता र द्विभाषिकतालाई पर्यायको रूपमा राखेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

^{२४७}डेभिड क्रिस्टल, हाउ ल्याङ्गवेज बर्क्स, पूर्ववत्

^{२४८}रोनार्ड वाइह, एन इन्ट्रडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ९५

देश, समाज, व्यक्ति र स्थितिलाई ध्यानमा राख्दा द्विभाषिकतालाई विभिन्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ। कुनै देशमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग हुन सक्छ तर त्यहाँका व्यक्ति भने द्विभाषिक नहुन सक्छन्। यस्तो स्थितिलाई देशगत द्विभाषिकता भनिन्छ।^{२४९} यसरी नै कुनै समाजमा कुनै एउटा भाषा औपचारिक स्थितिमा र अर्को चाहिँ अनौपचारिक स्थितिमा प्रयुक्त भए त्यसलाई सामाजिक द्विभाषिकता भनिन्छ।^{२५०} विद्वान्हरूले द्विभाषिकता वा बहुभाषिकतालाई अरू पनि विभिन्न प्रकारमा चर्चा गरेका छन्। यसका व्यक्तिगत द्विभाषिकता, प्रारम्भिक वा आंशिक द्विभाषिकता अनि पूर्ण द्विभाषिकता, स्थायी अनि अस्थायी द्विभाषिकता, सक्रिय अनि निष्क्रिय द्विभाषिकता, समकक्ष द्विभाषिकता, प्रेरणाजन्य द्विभाषिकता, एकीकरणात्मक द्विभाषिकता जस्ता भेदहरूको अध्ययन पनि भएको पाइन्छ।^{२५१}

भाषिक भेदको सिर्जना द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताका कारणले पनि हुने गर्दछ। बहुभाषिक स्थितिमा कुनै पनि वक्ताले प्रचलनमा रहेका एकाधिक भाषामध्ये स्थितिअनुसार कुनै एउटा भाषालाई सम्प्रेषण माध्यमका रूपमा चयन गर्दछ। यसैले भाषिक बहुलताका कारण भाषिक भेदको सिर्जना भएको पाइन्छ। यसरी नै विभिन्न परिस्थिति र सामाजिक पृष्ठभूमिका कारण भाषिक भेद र चयनको स्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ। राज्यको बहुल जनसङ्ख्याले व्यवहार गर्ने अनुसूचित भाषाका वक्ताहरूमा आदिवासी तथा अल्पसङ्ख्यकहरूका तुलनामा थोरै भाषिक चयनको स्थिति देखिन्छ। बहुभाषिकताका कारण भारतका आदिवासी, पछौटे वर्ग, अल्पसङ्ख्यक आदिका भाषाको प्रचलनमा धेरै प्रभाव परेको देखिन्छ। बहुसङ्ख्यकहरूका भाषा धेरैजसो सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भएकाले उनीहरूमा भाषिक परिवर्तन र चयनको स्थिति थोरै रहेको पाइएको छ भने अल्पसङ्ख्यकहरूले सामाजिक धेरै स्थितिहरूमा सम्पर्क भाषाको प्रयोग गर्नु पर्ने बाध्यता रहेकाले उनीहरूको मातृभाषाको प्रचलन र भाषिक भूगोल खुम्चिएको पाइन्छ।

बहुभाषिकताका कारण वक्ताले घर-परिवारमा आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गर्छ भने सरकारी कार्यालय र स्कुलहरूमा अर्कै भाषा अनि बजार गर्दा भिन्न भाषाको प्रयोग गर्दछ। बृहत् सामाजिक सम्पर्कका निम्ति धेरैजसो सम्पर्क भाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। विश्व सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने उच्च वर्गीय अनि शिक्षितहरू धेरै बहुभाषिक हुन्छन्। शिक्षा माध्यमका रूपमा एउटा भाषा, सामाजिक सम्पर्कका

^{२४९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५५

^{२५०}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्

^{२५१}चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५६-२५७

निम्ति सम्पर्क भाषा अनि परिवार तथा आफ्ना सम्बन्धीहरूसितको सम्पर्कका लागि मातृभाषाको प्रयोग यी वक्ताहरूले गर्ने गर्दछन्। समाजका अशिक्षित तथा निम्न मध्यम वर्गमा पनि बहुभाषिक स्थिति रहेको पाइए तापनि उनीहरू ती सबै भाषाहरूको प्रयोगमा स्थायी (स्टेबल) र सक्षम (कम्पिटेन्ट) नभएकाले उनीहरूलाई पूर्ण बहुभाषिक मान्न सकिँदैन। सबै भाषाहरूमा पूर्ण ज्ञानको अभाव भएकाले उनीहरूलाई सक्रिय द्विभाषिक वा सक्रिय बहुभाषिक मान्न सकिँदैन। एकाधिक भाषामा समकक्ष सक्षमता (को-अडिनेरी कम्पिटेन्स) नभएकाले पनि यस्ता वक्ताहरूको भाषिक प्रयोग र चयनमा केही भिन्नता पाइने गर्छ। ‘सामाजिक द्विभाषिकताको स्थिति त्यो हो जब एउटा भाषा औपचारिक स्थितिमा र अर्को चाहिँ अनौपचारिक स्थितिमा प्रयुक्त हुन्छ।’^{२५२}

भारतका धेरैजसो राज्यहरूमा कार्यालयीय भाषा अङ्ग्रेजी तथा हिन्दी, बजारको भाषा हिन्दी, सामाजिक प्रचलनको भाषा त्यस क्षेत्रको सम्पर्क भाषा अनि पारिवारिक कोडका रूपमा मातृभाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। नेपालमा पनि ‘अधिका अभिलेखहरूमा संस्कृत, तिब्बती र नेवारी भाषाहरूको प्रयोग भएको पाइएकाले बहुभाषिक स्थिति ऐतिहासिक कालदेखि नै रहेको प्रमाणित हुन्छ।’^{२५३} सिक्किमको समाज पनि बहुभाषिक छ। विभिन्न जात-जातिको समागम र ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक घटनाक्रम तथा अनुप्रवेशका कारण पनि यहाँ बहुभाषिक स्थितिको सृजना भएको पाइन्छ।

केही समाजवैज्ञानिकहरूले ‘अशिक्षित वा अल्पशिक्षितहरू एकभाषी हुने गर्दछन्’^{२५४} भन्ने मत व्यक्त गरेका भए तापनि विश्वमा आएको प्रौद्योगिक क्रान्ति, आप्रवासन अनि व्यवसायिक परिवर्तनका कारण विश्वका प्रायः सबै समाज नै बहुभाषिक छन्।

२.१६ भाषा लोप अनि भाषा अवलम्बन

वैश्विक परिदृश्यमा आधुनिकतासँगै भाषा सङ्कट र भाषा लोपको स्थिति देखा परेको मानिन्छ। भाषा लोप हुनको पछि धेरै कारणहरू रहेका छन्। ‘द्विभाषिकता र बहुभाषिकताका कारण पनि भाषा सङ्कट अनि भाषा लोप हुने गर्दछ। बहुभाषिक स्थितिका कारण कोड मिश्रण र भाषिक परिवर्तन हुने गर्दछ जसले भाषा सङ्कटको स्थिति सिर्जना गर्दछ।’^{२५५}

^{२५२} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २५५

^{२५३} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २५७

^{२५४} रविन्स वर्लिड, म्यान्स मेनी भोइसेज: ल्याङ्गवेज इन् इट्सज कल्चरल कन्टेक्ट, पूर्ववत्, पृ १०१

^{२५५} डेविड ब्याडले, सन् २००२, ‘ल्याङ्गवेज एटिट्युट : द की फ्याक्टर इन् ल्याङ्गवेज मान्तिनेस्स’, इन् डेविड ब्याडले एन्ड माया ब्याडले (सम्पा), ल्याङ्गवेज एन्डेन्जमेन्ट एन्ड ल्याङ्गवेज मेन्टिनेस्स, लन्डन : रुटलेज कर्जन, पृ ६

कहिलेकाहीं थाहै नपाई भाषा विलुप्त हुँदै गएको हुन्छ। कतिपय भाषिक समुदायमा वृद्ध वक्ताहरूमा मात्र भाषा बाँचेको हुन्छ। एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा भाषा हस्तान्तरण हुने प्रक्रिया धेरै नै थोरै भएसकेको हुन्छ, जुन कुरातर्फ ध्यान गएको हुँदैन।^{२५६}

आजका सन्दर्भमा भाषा जतिसक्दो सरल हुन आवश्यक देखिन्छ। भाषिक क्लिष्टता र शुद्धता प्रतिको रूढ मानसिकताका कारण पनि भाषा लोप हुने गरेको पाइन्छ। युवा र सानाहरूको बोलीलाई बुढा पाकाले अशुद्ध माने नयाँ पुस्ताले उक्त भाषा प्रयोग गर्न वा बोल्न असहज मान्छ र भाषा लोप हुन्छ। यस्ता कतिपय विषयमा लचिलो दृष्टि राखे भाषाको लोपको स्थिति सिर्जना हुँदैन, सँगै पुनरुत्थान पनि हुने गर्दछ। “विगत शताब्दीमा हिब्रु, सन् १९७० को दशक यता वेल्सको वेल्स भाषा अनि आजभोलि स्पेनमा वयस्क लगायत अन्य साना भाषिक समुदायमा देखिएको भाषिक पुनरुत्थान”^{२५७} -सँगै लेख्य भाषा अनि संस्कृतिमा पनि पुनरुत्थान देखिएको मान्न सकिन्छ। मातृभाषाको निर्वहन संरक्षण आनि अवलम्बन आजको सन्दर्भमा आवश्यक देखिन्छ। भाषिक समुदायमा पूर्णतः सचेतना आए मात्र यस किसिमको सकारात्मक अभिव्यक्ति र निष्ठा जागरूक हुने देखिन्छ।

भाषा लोपबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूअनुसार “संस्कृति लोप हुनु र अन्य भाषाको प्रभाव बढ्नु नै भाषा लोपको मूल कारण हुन्। मातृभाषामा कुनै सहायक अनि समृद्ध भाषाका शब्दहरूको व्यापक प्रयोग हुन थालेपछि त्यसका वाक्य ती भाषाको संरचनाभित्र पस्नै जान्छन्। अर्थात् समृद्ध भाषाको संरचनागत व्यवस्थाले अल्पसङ्ख्यक भाषा प्रभावित बन्दै जान्छ।”^{२५८} यस्तो स्थितिका कारण विस्तारै भाषा लोपोन्मुख स्थितिमा पुग्दछ। यसैले भाषा अपसरण भाषा लोप हुनको मूल कारण देखिन्छ।

२.१७ भाषा नीति र योजना

भाषालाई सामाजिक सम्पत्ति मानिन्छ। समाजमा प्रचलन अनि प्रयोग हुने भएकाले भाषाका विविध रूप निर्माण हुँदै जान्छन्। भाषाका यिनै विशेषता अनि विविधताका कारण भाषा नीति र भाषा योजनाको आवश्यकता पर्छ। “भाषा योजना भनेको समाजमा प्रचलन र प्रयोगमा रहेका भाषाहरूको प्रयोग र

^{२५६}डेविड ब्याडले, ‘ल्याङ्ग्वेज एटिट्युट : द कि फ्याक्टर इन् ल्याङ्ग्वेज मान्टिनेस्स’, इन् डेविड ब्याडले एन्ड माया ब्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टिनेस्स, पूर्ववत्, पृ ६-७

^{२५७}डेविड ब्याडले, पूर्ववत्, पृ ७

^{२५८}स्टिफन ए वर्म, सन् २००२, ‘स्ट्राटेजिज् फर ल्याङ्ग्वेज मन्टेनेन्स् एन्ड रिवाइवल’, डेविड ब्याडले एन्ड मायाब्याडले (सम्पा), ल्याङ्ग्वेज एन्डेन्जर्मेन्ट एन्ड ल्याङ्ग्वेज मेन्टेनेन्स, लन्डन : रुटलेज कर्जन, पृ १३

विकासका निम्ति गरिने नीति निर्माण र तिनको कार्यान्वयन प्रक्रिया हो।”^{२५९} आधुनिक समाज बहुभाषी रहेकाले पनि भाषाका विविध रूप अनि प्रयोग देखा पर्ने गर्दछ। त्यसैले आजको सन्दर्भमा भाषा नीति र योजना अझ धेरै आवश्यक रहेको मान्न सकिन्छ। योजना भन्नाले कुनै पनि कुरा वा कार्यलाई कसरी सही अनि व्यवस्थित ढङ्गमा प्रयोग गर्नु भन्ने कुराको रूपरेखा मान्न सकिन्छ भने नीति कुनै “कार्य सञ्चालन”^{२६०} -का लागि कुनै मानक संस्था, सरकार वा सरकारी निकाय आदिद्वारा अङ्गालिने सैद्धान्तिक मान्यता हो। भाषा योजनाले “सामाजिक विज्ञानको प्रायोगिक पक्षलाई जनाउँदछ। भाषाको विकास संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि संस्थागत वा सरकारी स्तरबाट भएको आधिकारिक र दीर्घकालीन प्रयास नै भाषा योजना हो।”^{२६१}

कुनै पनि देश, राज्य वा समाजमा एकभन्दा बढी भाषाहरू प्रचलनमा रहेका हुन्छन्। विभिन्न भाषाका वक्ताहरूको भिन्नाभिन्नै सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अनि सङ्ख्या गरिष्ठताको पृष्ठभूमि रहेको हुन्छ। एउटै भाषाको पनि भौगोलिक, सामाजिक वा क्षेत्रीय आदि भेदहरू हुन्छन्। सामाजिक वर्गीकरणका आधारमा समेत भाषिक भेद पाइन्छ। यस्तो स्थितिमा कुनै देश, राज्य वा प्रशासनिक क्षेत्र, समाज आदिमा प्रयोग हुने भाषाहरूको अध्ययन आवश्यक रहन्छ। अध्ययनसँगै भाषासम्बन्धी नीति निर्धारण गर्न अनि भाषाको प्रयोग, प्रचलन, पठन-पाठन, लिपि जस्ता अनेकौँ कुराहरूलाई योजनाबद्ध ढङ्गमा कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने विषय भाषा योजनाभित्र पर्ने मूलभूत विषयहरू हुन्।

कुनै पनि भाषा मान्यता पनि भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत पर्ने विषय हो भने मानक भाषाको धारणा पनि भाषा योजनाभित्र पर्ने कुरा हो। हड्सन (सन् १९९९) चयन, कोडिकरण, कार्य विस्तार अनि स्वीकृति- यी चारवटा कुरालाई मानक भाषाका निम्ति आवश्यक अनि महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्छन्।^{२६२}

भाषा योजनाका निम्ति मानक रूपको तय आवश्यक कुरा रहन्छ। जब कुनै पनि भाषालाई स्तरगत मान्यता प्राप्त हुँदछ त्यस भाषाले राज्य अनि समाजका विभिन्न निकाय आदिमा प्रयोग हुने अवसर प्राप्त गर्दछ। भाषागत सम्प्रेषणात्मकता, गतिशीलता अनि आधुनिकतालाई अङ्गाल्न सक्ने सामर्थ्य जस्ता कुराहरू भाषामा रहनु आवश्यक देखिन्छ। भाषा नीति अनि योजनामा विभिन्न भाषाहरूको

^{२५९}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६५

^{२६०}दिनबहादुर थापा, समाज भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२६१}हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ४५

^{२६२}आर ए हड्सन, सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३

स्थितिको अध्ययन, भाषा प्रयोक्ताका सङ्ख्या, भाषागत सम्प्रेषण, सजीवता अनि सरलता, उत्पादनशीलता आदि विषय महत्त्वपूर्ण रहन्छ। बहुभाषिक समाजमा “कुन तहको शिक्षाको माध्यम कुन भाषालाई बनाउने, अड्डा, अदालतमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने”^{२६३} सरकारी कार्यव्यापार जस्तै- लोकसभा, विधानसभा आदिमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने, सरकारी वा राजकीय पत्र कुन भाषामा जारी गर्ने, सरकारी मुखपत्र, सञ्चार माध्यम आदि कुन भाषामा प्रेषित गर्ने भनी भाषा नीति बनाइन्छ। यसरी कुनै पनि देश, राज्य वा समाजमा विविध सन्दर्भ अनुरूप देश वा राज्यले अपनाएको भाषासम्बन्धी नीति नै भाषा नीति हो। अर्थात् कुनै भाषा वा भाषाहरूलाई सरकारी व्यवस्थाको व्यवहारमा कसरी ल्याउने अनि व्यवहारमा आएपछि ती भाषाहरूको विकास कसरी गर्ने भन्ने कुरा भाषा योजना र नीतिअन्तर्गत पर्दछ। भाषा योजना कुनै भाषा वा त्यसको रूपको प्रचलन र मान्यताबारे गरिने एउटा सचेत प्रयास हो, जो या त भाषाको स्तरगत मान्यतामा केन्द्रित रहन्छ वा कुनै भाषाको भेद अनि त्यसका आभ्यान्तरिक स्थितिसित सम्बन्धित रहन्छ। अघिल्लो किसिमको योजनालाई स्तरगत योजना अनि पछिल्लोलाई कर्पस योजना भनिएको छ।^{२६४}

भाषा कुनै राष्ट्र, समाज र जातिको चिह्नारीको विशिष्ट माध्यम हो। त्यसैले गर्दा पनि प्रत्येक राष्ट्र, समाज र जाति आफ्नो भाषाप्रति संवेदनशील हुन्छ। प्रत्येक भाषालाई एउटा विशिष्ट जीवनदृष्टि पनि मानिन्छ। यसैले भाषाहरूको प्रचलन, संरक्षण र प्रयोगबारे अचेल तुलनात्मक रूपले धेरै महत्त्व दिइन्छ। भाषाको संरक्षण, प्रयोग विस्तार, र विकासका लागि अचेल राष्ट्रहरूले आआफ्नै भाषा नीति र योजना अवलम्बन गर्ने गरेको पाइन्छ। भाषाहरूको प्रचलन, संरक्षण र विकासका लागि विभिन्न समाज, राज्य र राष्ट्रमा विद्यमान भाषिक अस्थितिको अध्ययन विश्लेषण गरी भाषिक प्रचलन र पृष्ठ पोषणका दिशामा कार्यक्रम वा योजना निर्माण गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने कार्य विशेषलाई नै भाषा नीति र भाषा योजना भनेर चिनिन्छ। यसलाई राष्ट्र, राज्य वा समाजमा प्रचलनमा रहेको विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग क्षेत्र निर्धारणको प्रक्रिया पनि मान्न सकिन्छ। भाषा योजना भनेको समाजमा प्रचलन र प्रयोगमा रहेका भाषाहरूको प्रयोग र विकासका निम्ति गरिने नीति निर्माण र तीनको कार्यान्वयन प्रक्रिया हो।^{२६५} योजनाको सामान्य अर्थ कुनै पनि कार्य व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित गर्नका निम्ति पहिले नै निर्धारित

^{२६३}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्

^{२६४}रोनाल्ड वाईह, एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३६

^{२६५}चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६५

गरिने कार्यक्रमको रूपरेखा भन्ने हुन्छ। त्यसै गरी नीतिको सामान्य अर्थ पनि सरकार वा संस्था आदिले आफ्नो कार्य सञ्चालनका लागि अँगाल्ने आधारभूत सिद्धान्त भन्ने हुन्छ। भाषा योजना र भाषा नीति यी दुई शब्दको अर्थ फरक फरक भएर पनि प्रयोगको सन्दर्भमा खासै भिन्नता देखिँदैन।^{२६६} भाषा नीति र योजना समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछ। भाषाको मानक रूप तय गर्न, कुनै पनि भाषालाई राष्ट्र भाषाको रूपमा स्वीकृत गर्न अनि राष्ट्र वा राज्यको जातीय वा भाषिक समुदाय सङ्ख्या र उपस्थितिका आधारमा भाषा प्रयोग आदि विषयहरू भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत पर्दछ। भाषा नीति र योजनाको कार्यान्वयनमा सामाजिक अनि राजनीतिक विषय पनि महत्त्वपूर्ण कारक हो। कुनै पनि राष्ट्रको भाषा नीति र योजना तयार गर्दा राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता, भावनात्मक एकीकरण अनि चिह्नारी र राष्ट्रभक्ति आदि कुराहरूलाई पनि विशेष प्राथमिकता दिइन्छ। समाजमा भाषा व्यवहारको सम्प्रेषण समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यले लामो समय लिएर अवलम्बन गरिएको अनि सरकार प्रदत्त आधिकारिक स्तरमा गरिएको प्रयास नै भाषा योजना हो।^{२६७} भाषा योजना कुनै भाषा वा भाषिक रूपकाबारेमा विचारपूर्वक अथवा सचेत रूपमा गरिएको एउटा हस्तक्षेपको प्रयास हो। यस किसिमको योजना कि त अन्य भाषा वा रूप अनि प्रचलनका आधारमा कुनै भाषाको स्थितिबारे वा त्यही भाषाको आन्तरिक अवस्थाको अध्ययन वा त्यसमा हेरफेर वा परिवर्तन ल्याउने विषयमा केन्द्रित रहन्छ। कहिलेकाहीं यी माथिका दुवै पक्षबारे केन्द्रित रहेर पनि कुनै भाषा वा राष्ट्रको भाषिक योजना गर्ने गरिन्छ। भाषा योजनामा प्रथमतः स्थितिगत योजना अनि पछि संरचनागत योजनालाई ध्यान दिइन्छ।^{२६८} भाषा नीति र योजनाअन्तर्गत कुन भाषाका लागि कुन कार्यक्षेत्र उपयोगी हुन्छ वा कुन भाषा कस्तो सन्दर्भ सापेक्ष हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइन्छ। यसो गर्दा एकातिर प्रयोक्ताको सङ्ख्या र भाषा प्रयोगको विस्तारलाई संज्ञानमा लिइन्छ भने अर्कातिर भाषाको संरचना, शब्दभण्डार, लेखन परम्परा र सामर्थ्यलाई पनि ध्यान दिइन्छ। 'एक भाषिक समुदाय भन्दा बहुभाषिक समाजमा भाषा योजनाको आवश्यकता पर्छ। यस्तो स्थितिमा कुन तहको शिक्षाको माध्यम कुन भाषालाई बनाउने, अड्डा अदालतमा कुन भाषाको प्रयोग गर्ने भनी नीति बनाइन्छ। यसरी विभिन्न सामाजिक सन्दर्भमा देशले अँगालेको भाषासम्बन्धी नीति नै भाषा नीति हो।'^{२६९} शासन

^{२६६}दिन बहादुर थापा, *समाज भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२६७}रोनाल्ड वाईह, *एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३३५

^{२६८}रोनाल्ड वाईह, *एन इन्टरडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पूर्ववत्, पृ ३३६

^{२६९}चूडामणि बन्धु, *भाषाविज्ञान*, पूर्ववत्, पृ २६५

व्यवस्था र इतिहासको आदि बिन्दुबाट नै भाषा राजनीति र भाषा नीति सुरु भएको मान्न सकिन्छ। यद्यपि त्यो एकपाखे र सत्ता-साम्राज्य विस्तारको ढालका रूपमा केन्द्रित थियो। यस्तै सिलसिलाबाट भाषालाई वरियता प्रदान गर्ने नीति पनि सुरु भएको मान्न सकिन्छ। आर्य भारतको सन्दर्भमा संस्कृतलाई देवभाषा मानेर यसलाई साम्राज्य विस्तारको भाषा बनाइनु अनि प्राकृत भाषालाई उपभाषा र प्राकृत नाटकलाई उपरूपक मानिनुबाट उक्त कुरा छर्लङ्ग हुन्छ।

भाषालाई वर्गीकरण गर्ने नियम र धारणा यसरी प्राचीनकालदेखि नै सुरु भएको हो। 'कुनै भाषालाई शिष्ट, कुनैलाई ग्राम्य, कुनैलाई भाषा र कुनैलाई बोली वा भाषिकाको दर्जा दिँदै आएको कुरा इतिहासको अध्ययनबाट चाल पाइन्छ।'^{२७०} मानवीय सभ्यता, विचार र व्यवसाय परिवर्तनशील हुन्छ। सभ्यतासँगै समाज र राजनीति पनि बदल्दै जान्छ। यस्तो परिवर्तन सँगसँगै भाषाले पनि बदल्नु पर्ने सामर्थ्य राख्नु पर्ने हुन्छ। भाषा वा भाषाहरू राज्य व्यवस्थाको व्यवहारमा आएपछि भाषा योजनाबारे विचार विमर्श हुन थालेको मान्न सकिन्छ भन्ने मत बन्धुको रहेको पाइन्छ। भाषाले समाज, राजनीतिको नयाँ संस्करणलाई व्यक्त गर्नु सक्नु पर्दछ। विचारका नयाँ आलाप विलाप, वाद र विस्तार, तिनका स्वर अनि शैलीलाई भाषाले अभिव्यक्त गर्नु सक्नु पर्छ। मानव समाज यायावर, कृषि र उद्योगको व्यवसायदेखि इ-विनिमयसम्म पुगिसकेको छ। सभ्यताका यी सबै स्थिति भएर गुञ्जंदा भाषा पनि त्यहीअनुरूप सशक्त बन्नु पर्छ। यदि त्यस्तो नभए त्यस भाषाको सान्दर्भिकता गुम्दै जान्छ र त्यो लुप्तप्रायः हुँदै जान्छ। यस प्रकारका परिस्थितिका कारण पनि राष्ट्र वा राज्यको कुन भाषामा कस्तो सामर्थ्य रहेको छ, कुन भाषालाई कुन प्रकार्य अनि सन्दर्भमा प्रयोग गरिनु पर्ने भन्नेबारे भाषा नीति तय गरिनु आजको आवश्यकता देखिन्छ। सामाजिक जीवनमा भाषाको विशिष्ट महत्त्व रहन्छ। भाषा शासन सत्ता र शक्तिको माध्यम पनि हो। सामाजिक श्रेणीवद्धता, वर्ग तथा जातीय चिह्नारी स्थापनामा भाषाको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ। यी कुराहरूले मानिसहरूमा यस्तो स्थिति सिर्जना हुन्छ जसकारण उनीहरू भाषिक अभियान्त्रिकी वा योजनाबारे सोचन थाल्छन्।'^{२७१}

राज्य व्यवस्थामा भाषाको प्रचलन र नीतिको परम्परा निकै पुरानो रहे तापनि आधुनिक सन्दर्भमा भाषा योजनाको थालनी लगभग सत्तरी वर्षअघिदेखि भएको मानिन्छ। नर्वेली भाषाको अध्ययन र विकासका सन्दर्भमा हाउसिन (हगेन)-ले सन् १९५९ मा पहिलोपल्ट भाषा योजनाको कुरा गरेका हुन्। सन्

^{२७०} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्

^{२७१} वर्नड स्पल्स्की, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६६

१९५० को दशकमा चलेको भाषा योजनाले मूल रूपमा भाषाको रूप र प्रयोगमा गरिने आंशिक परिवर्तन भन्ने अर्थ बुझाउँथ्यो।^{२७२} प्रारम्भिक वर्षहरूमा भाषा योजनाको उद्देश्य भाषाकै संरचनात्मक विकासका निमित्त कार्य गर्नु थियो। फर्ग्युसनले भाषा योजनालाई भाषा विकासका रूपमा हेरे। उनले भाषा विकासका लेख्यीकरण, मानकीकरण र आधुनिकीकरण यी तीनवटा चरणको कुरा गरे। उसबेला सुरु गरिएको भाषा योजनाको अवधारणा अनुरूप विश्वका भाषाहरूको संरक्षण, विकास र अन्य किसिमका उपलब्धी अपेक्षाकृत हुन नसक्दा यसका विकल्पका रूपमा सन् १९८० यता भाषा नीति सुरु गरिएको हो। आधुनिक भाषा नीति र भाषा योजना समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा काम गर्ने युरोपेली र अमेरिकी विद्वानहरूले प्रयोगमा ल्याएका हुन्,^{२७३} जो पछिबाट एसियाली-अफ्रिकी लगायत अन्य मुलुकहरूमा पनि लागु भयो।

भाषा नीति र भाषा योजना व्यवहारिकतासित पनि जोडिएको हुन्छ। राष्ट्रका सबै भाषाहरूलाई राष्ट्र भाषा बनाउन व्यवहारिक रूपमा उचित लाग्दैन। आधिकारिक वा प्रशासनिक प्रचलन, शिक्षा, व्यापार, अड्डा-अदालत आदि सबै कार्यक्षेत्रमा धेरैवटा भाषाहरूको प्रयोग व्यवहारिक रूपले सम्भव रहँदैन। त्यसैले कुन स्थितिमा, कुन कार्यका लागि, कुन भाषाको प्रयोग उपर्युक्त हुँदछ भन्ने विषयबारे नीति निर्धारण गरिन्छ र त्यही नीतिअनुरूप भाषा योजना प्रक्रियालाई अघि बढाउने कार्य गरिन्छ। वर्तमान विश्वमा कुनै यस्तो देश छैन जहाँ केवल एउटा मात्र भाषाको प्रचलन रहेको होस्। बहुभाषिक स्थितिमा विभिन्न भाषाहरूको अवस्था भिन्न भिन्न रहेको हुन्छ। राष्ट्रका कतिपय भाषाहरूमा लेखनको समृद्ध परम्परा रहेको पाइन्छ भने कतिपय भाषाहरू केवल मौखिक वा कथ्य परम्परामा सीमित रहेका हुन्छन्। लेख्य परम्परा रहेका भाषालाई मानक अनि विशिष्ट मान्ने र कथ्य रूपमा मात्र बाँचेका भाषाहरूलाई अलि निम्न कोटिको मान्ने चलन पनि रहिआएको छ। कथ्य र लेख्य भाषाप्रतिको धारणा, तिनका प्रयोजन र प्रयोग-सीमा, कथ्य भाषाका सन्दर्भमा रहेका लिपिको अभाव अवस्था जस्ता विषयका कारण भाषा प्रयोगबारे विविध समस्याहरू देखा पर्छन्। कुनै भाषाको लेख्य परम्परादेखि नै विकास गर्नु पर्ने हुन्छ भने कुनैमा चाहिँ लेखन पद्धतिमा आवश्यक सुधार गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसैले भाषा योजना ‘भाषासँग सम्बन्धित समस्याहरूको समाधानात्मक गतिविधितर्फ उन्मुख रहन्छ।’^{२७४} यस किसिमको परिस्थितिका

^{२७२}वर्नड स्पल्सकी, पूर्ववत्

^{२७३}दिन बाहदुर थापा, *समाज भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२७४}हेमाङ्गराज अधिकारी, *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, पूर्ववत्, पृ ४६

कारण भाषा योजना कार्य कहिलेकाहीं समस्यामूलक अनि जटिल पनि हुने गर्दछ। विश्वमा विकसित, विकासशील एवम् औपनिवेशिक शासनबाट स्वतन्त्र बनेका एसिया-अफ्रिकाका नवउदीयमान राष्ट्रहरूमा आआफ्नै किसिमका भाषिक स्थिति र त्यससित सम्बन्धित समस्या रहेका छन्। बहुभाषिक देशमा भाषा नै राष्ट्रिय अखण्डताको बाधक पनि हुन सक्छ भने उद्योग, व्यापार, प्रशासन, शिक्षा आदि जस्ता विभिन्न राष्ट्रिय गतिविधिमा आधुनिकीकरण गर्नुका साथै तिनलाई व्यक्त गर्ने अभिव्यक्तिको साझा माध्यमको खोजी र छनोट गर्न पनि त्यतिकै समस्यामूलक हुन्छन्। भाषा योजनाअन्तर्गत यस्ता विषयबारे ठोस कार्यनीति खोजी निकाल्ने प्रयास गरिन्छ,^{२७५} जसलाई कहिलेकाहीं पुनर्विचार र संशोधन पनि गर्ने गरिएको पाइन्छ।

भाषा योजनाबारे क्लसले सन् १९७१ मा प्रस्तुत गरेको दुईवटा पक्ष सर्वाधिक स्वीकृत रहेको पाइन्छ। उनले भाषा योजनालाई स्थितिगत योजना र संरचनागत योजना गरी दुईवटा पक्षमा विभाजित गरेका छन्। हलिडे (सन् १९७२)-ले यी कुराहरूलाई आन्तरिक र बाह्य भाषा योजना भनेर छुट्ट्याएको पाइन्छ। भाषा नीति र योजनाबारे काम गर्ने नास अनि रुविनले पनि आआफ्नो वर्गीकरण प्रस्तुत गरेका छन्। नास (सन् १९७१)-ले भाषा नीतिलाई औपचारिक भाषा नीति, शैक्षिक भाषा नीति र सामान्य भाषा नीति गरी तीन प्रकारले छुट्ट्याएका छन् भने रुविन (सन् १९७१)-ले लक्ष्य वा प्रयोगका आधारमा भाषा योजनाको भाषिकेतर लक्ष्य, अर्धभाषिक लक्ष्य र भाषिक लक्ष्य गरी तीनवटा लक्ष्यबारे कुरा गरेका छन्। उनले भाषिकेतर लक्ष्यअन्तर्गत भाषाको प्रयोग क्षेत्रसम्बन्धी योजना, अर्धभाषिक लक्ष्यमा लेखन, हिज्जे र उच्चारणसम्बन्धी योजना र भाषिक लक्ष्यअन्तर्गत शब्दभण्डारको विस्तार र स्तरीकरण तथा शैलीको विकास आदि कुराबारे चर्चा गरेका छन्।^{२७६}

भाषा योजनाका सन्दर्भमा क्लसको मोडल नै धेरै प्रचलित मानिएको छ। तथापि अचेल स्थितिगत योजना र संरचनागत योजनाका अतिरिक्त सम्प्राप्तिगत योजना (एक्युजिसन प्लानिङ)-को चर्चा पनि हुने गरेको पाइएको छ। जसरी स्थितिगत योजना भाषाको नीति र संरचनागत योजना भाषाको स्वरूपसँग सम्बन्धित रहन्छ त्यसरी सम्प्राप्तिगत योजना भाषाको प्रयोक्तृसँग सम्बन्धित रहन्छ।

^{२७५} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ ४७

^{२७६} चूडामणिबन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६८

सम्प्राप्तिगत योजनामा खास स्थितिमा कार्यान्वयन गर्नका निम्ति बनाइएका संरचनागत योजनाबाट लाभान्वित गर्नका निम्ति कार्य हुन्छन्^{२७७}

क्लसले कुरा गरेको स्थितिगत योजनाअन्तर्गत कोडीकरण र स्तरीकरणको कार्य गरिन्छ भने संरचनागत योजनाअन्तर्गत भाषा विकासको कुरा गरिन्छ। अर्को शब्दमा स्तरगत योजनाअन्तर्गत भाषाको स्तरवृद्धि र स्तर निर्धारण गर्ने कार्य गरिन्छ भने संरचनागत योजनाले भाषाको आन्तरिक स्वरूपहरूको विकासलाई महत्त्व दिन्छ।^{२७८} स्तरगत योजनाअन्तर्गत कुनै पनि भाषालाई प्रदान गरिने मान्यतासम्बन्धी विषय पनि पर्दछ। राष्ट्र भाषा, राज्य भाषा, प्रशासनिक वा आधिकारिक भाषा, शिक्षाको भाषा, सञ्चार, अड्डा-अदालतको भाषा आदिबारे नीति निर्धारण गरिने कार्य स्तरगत योजनाअन्तर्गत गरिन्छ भने भाषाका शब्दावली, हिज्जे, वाक्यगठन र शैली विकास आदिजस्ता विषयबारे गरिने योजना संरचनागत योजनाअन्तर्गत पर्दछन्।^{२७९} फर्ग्युसनले संरचनागत योजनाका तीनवटा चरण रहने कुरा गरेका छन्। ती हुन्- लेखन पद्धतिको विकास, मानकीकरण र आधुनिकीकरण। कुनै स्थितिमा कुनै भाषिकालाई मानक भाषाका रूपमा ग्रहण गर्ने प्रक्रिया अनि धैरेजसो स्थितिमा बहुसङ्ख्याले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग र कार्यक्षेत्र विस्तार अनि त्यसको मान वा गुणस्तर विकास जस्ता क्रियाकलाप भाषा नीति र योजनाभित्र पर्दछन्। पछिल्लो किसिमको योजना भाषाको लेख्य रूपको विकासमा केन्द्रित रहेको हुन्छ। जब कुनै भाषालाई विशेष सन्दर्भ वा कार्यका लागि वा सरकारी शासकीय कार्य, पाठ्य पुस्तक प्रकाशन वा शिक्षण आदि जस्ता कार्यका लागि उपर्युक्त मानिन्छ तब त्यस भाषाको संरचनागत सुधार वा विस्तार गर्ने योजना गरिन्छ। यस दृष्टिमा स्थितिगत योजना र संरचनागत योजना सिलसिलाबद्ध ढङ्गमा गरिने कार्य हुन् भन्ने बुझिन्छ। स्तरगत योजनाको एउटा पक्ष कुनै भाषालाई मानक रूपमा स्वीकार गर्नु हो भने 'संरचनागत योजनाको एउटा पक्ष भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया हो।'^{२८०} भाषाको मानक रूप तयार गर्दा चयन, कोडीकरण, प्रकार्य (भाषाको), विस्तार अनि स्वीकरण-यी चारवटा पक्ष विशेष रूपले महत्त्वपूर्ण रहन्छ।^{२८१} कुनै पनि भाषाको मानक तयार गर्दा वा कुनै भाषा वा भाषिकालाई मानक बनाउने प्रक्रियामा त्यस भाषाको सामाजिक अनि राजनीतिक महत्त्व पनि महत्त्वपूर्ण रहने गरेको पाइन्छ। 'भाषाको मान,

^{२७७} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ २६७-२६९

^{२७८} हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ ५३-५५

^{२७९} चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, पूर्ववत्, पृ २६८-२६९

^{२८०} वर्नड स्पल्सकी, सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ६७

^{२८१} आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३२-३३

प्रतिष्ठा र प्रभाव पनि यस दिशामा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ।^{२८२} भाषा योजना प्रक्रियाअन्तर्गत भाषाको आधुनिकीकरण पनि पर्दछ। आधुनिक समाज र सामाजिक आवश्यकता अनुरूप भाषालाई समृद्ध बनाउने काम भाषाको आधुनिकीकरणभित्र पर्दछ।^{२८३} भाषाको विकास यसका प्रयोक्ताहरूको विकाससित पनि सम्बन्धित छ। भाषालाई प्रयोगका विविध सन्दर्भहरूमा व्यवहार गर्न समर्थ बनाइए त्यसले भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रियालाई अँगाल्दछ। शिक्षाको माध्यमका रूपमा भाषाको प्रयोग गरिँदा प्रथमतः त्यस भाषाका कोश, व्याकरण तथा विविध विषयका पुस्तकादिको प्रकाशन हुनु आवश्यक देखिन्छ। यस्ता क्रियाकलाप आधुनिक तथा सान्दर्भिक हुन आवश्यक छ।

कुनै पनि भाषाको योजना र त्यसको कार्यान्वयनपश्चात् त्यस भाषाको कार्यक्षेत्र वा प्रकार्य विस्तार हुने मानिन्छ।^{२८४} भाषालाई कुनै राष्ट्र वा जातिलाई एक सूत्रमा बाँध्ने एउटा विशिष्ट साधन मानिन्छ। कुनै पनि भाषाका आफ्नै मौलिक विशेषता हुन्छन्। त्यसमा विद्यमान सङ्केत व्यवस्था, प्रतीक एवम् लाक्षणिक प्रयोगादिले त्यस भाषाका प्रयोगकर्तामाझ आपसी सम्बन्ध र निकटता स्थापित गर्दछ। त्यसैकारण पनि राष्ट्रिय भाषा नीतिअन्तर्गत राष्ट्र भाषा, आञ्चलिक भाषा आदिको चयन गरिन्छ। भाषा जाति अनि राष्ट्रियताको चिह्नारी हो र यसले वक्ताहरूलाई अरू भन्दा भिन्न परिचय दिन्छ। राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता र चिनारीका लागि राष्ट्रका आआफ्नै राष्ट्र भाषा हुने गरेको पाइन्छ। तथापि भारत जस्तो बहुभाषी समाजमा भाषा नीति र योजना एउटा जटिल कार्य बन्न जान्छ। हिन्दी राष्ट्र भाषा भए तापनि दक्षिण अनि पूर्वोत्तर भारतका राज्य र जनगणले हिन्दीलाई स्वीकार गर्दैन। भिन्न भिन्न जाति, संस्कृति र परिवेशगत विविधता र बहुलता भारतको परिचय हो र यही “विविधतामा एकता”-को सूत्रका आधारमा भारतमा बाइसवटा भाषालाई संवैधानिक मान्यता प्राप्त छ।

कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो भाषा नीति र भाषा योजना कार्यान्वयन गर्दा स्थानीयतालाई प्राथमिकता दिनु पर्ने बुझिन्छ। स्थानीय रङ्ग जस्तै जाति, भाषा, संस्कृति, भूगोल, राष्ट्र र एकता, आपसी सम्बन्ध जस्ता कुराहरू यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण रहन्छ। राष्ट्रका भिन्न भिन्न भाषिक समूहका आआफ्नै विशिष्ट परिचय-परम्परा रहिआएको हुन्छ। यस्तो परम्परा सांस्कृतिक रूपमा स्थापित भएका हुन्छन् जो भाषाको

^{२८२}आर ए हड्सन, पूर्ववत्, पृ ३३

^{२८३}पुष्कर पराजुली, सन् २००३, ‘नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण’, वत्स गोपाल (सम्पा), सिक्किम अकादमी जर्नल २००२-२००३, गान्तोक : सिक्किम अकादमी, सिक्किम सरकार, पृ २३

^{२८४}आर ए हड्सन, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ ३३

माध्यमद्वारा व्यक्त हुन्छन्। यस्ता परम्परागत सांस्कृतिक अभिव्यक्ति साधनलाई उपेक्षा गरिए त्यसले राष्ट्रिय एकतामा प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ। भाषा परिचय अब्जाले राष्ट्रमा अथवा राष्ट्रका विभिन्न समूहमा असन्तुष्टि र विरोधको लहर सिर्जना गरिदिन्छ। त्यसैले भाषा राष्ट्रवादलाई देशको भाषा नीतिले अदेखा गर्न नमिल्ने देखिन्छ। देशमा उपस्थित सबै किसिमका भाषिक अभिव्यक्तिलाई संज्ञानमा लिएर तिनीहरूको प्रयोग सन्दर्भअनुरूप नीति निर्माण र विकास योजना गरिनाले भाषाहरूको संरक्षण मात्र होइन सम्पूर्ण मानवीय सभ्यता र सामूहिक विश्वदृष्टिको संरक्षण पनि हुने देखिन्छ। कतिपय देशमा औपचारिक सन्दर्भमा मान्यता प्राप्त भाषा (प्रशासनिक, आधिकारिक)-को प्रचलन रहे तापनि त्यसलाई देशका जनताले आफ्नो राष्ट्र भाषाका रूपमा स्वीकार गरेको पाइँदैन। देशव्यापी आधिकारिक प्रयोगमा रहे तापनि यदि त्यस भाषा विशिष्ट किसिमको राष्ट्रिय चिनारी व्यक्त गर्न असमर्थ रहे त्यसलाई राष्ट्र भाषाका रूपमा स्वीकार्यता प्राप्त हुँदैन। उदाहरणका लागि पारागुएको भाषा परिवेशलाई हेर्न सकिन्छ। पारागुएमा स्पेनेली अनि गोरानी-यी दुवै भाषा सराबरी चल्छ। सन् १९६७ मा पारागुएमा स्पेनेली तथा गोरानी भाषालाई राष्ट्र भाषाका रूपमा मान्यता दिइए तापनि बहुसङ्ख्यक जनताले स्पेनेलीलाई राष्ट्र भाषा मान्न अस्वीकार गरे। गोरानीद्वारा नै उनीहरूको सांस्कृतिक परम्परा अनि विशिष्ट चिनारी अभिव्यक्त हुने भएकाले उनीहरू गोरानीलाई नै राष्ट्र भाषा मान्दछन्।^{२५} यसैले भाषा नीतिबारे निर्णय तिन अघि भाषाप्रति जनगणको सामूहिक मनोवृत्ति बुझ्न पनि आवश्यक रहने देखिन्छ। आजको वैश्विक समाज बहुभाषिक छ। एकातिर बहुभाषिकताको विस्तार देखिन्छ भने अर्कातिर भाषा विलुप्तिक्रम पनि बढिरहेको छ। बहुसङ्ख्याले बोल्ने एवम् आजको सन्दर्भसित बाँच्न सामर्थ्य राख्ने भाषाको वर्चस्व बढ्दै गइरहेको छ भने अल्पसङ्ख्यकले व्यवहार गर्ने, डिजिटल सभ्यतामा असान्दर्भिक मानिएका भाषाहरू अनावश्यक बन्दै विलुप्त हुने गरेको पाइन्छ। यस किसिमको सन्दर्भसित जुझनका लागि भाषा नीति र भाषा योजनाको आवश्यकता बढेर गएको मान्न सकिन्छ। वर्तमानमा जीवनको हरेक क्षेत्रमा हावी बनेको विश्व-बजारवाद अनि डिजिटल क्रान्ति र डिजिटल विभाजन, सांस्कृतिक उपनिवेश जस्ता कुराहरूले एकातिर केही भाषाहरूको कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको छ भने धेरैजसो भाषाहरूको भूगोल खुम्चिँदै गइरहेको छ। आधुनिक विश्वका हरेक परिस्थितिमा आफुलाई अभिव्यक्त गर्न सक्षम केही भाषाहरू अझ बढी सशक्त भइरहेका छन् भने धेरै भाषाहरू र विशेष गरेर आदिवासी, जनजाति, वनवासी एवम् भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरूका भाषा

^{२५}जेनेट होल्म्स, एन इन्टरडक्सन टु सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स, पूर्ववत्, पृ १०३-१०४

लुप्तप्रायः हुँदै गइरहेका छन्। भाषाका सन्दर्भमा वर्तमानमा देखिएका यी समस्याहरूको निदानका निम्ति पनि विश्वमा सशक्त भाषा नीति र भाषा योजना अझ बढी अनिवार्य रहेको मान्न सकिन्छ।

२.१८ निष्कर्ष

समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन गरिन्छ। समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा को विकास भएको पचास वर्षमा यसले अध्ययनका विभिन्न पक्षहरूलाई अङ्गीकार गरेको छ। भाषा सामाजिक विषय हो, त्यसैले यो समाज सँगसँगै परिवर्तित हुने गर्दछ। सभ्यताको अकाट्य नियम भनेको नै परिवर्तन हो भने सभ्यताको एउटा महत्त्वपूर्ण संवाहक भाषा हो। भाषाद्वारा नै सभ्यता मुखरित हुँदछ। सामाजिक सङ्कथन, सम्पर्क र सम्प्रेषण भाषाद्वारा नै सम्भव रहन्छ। त्यसैले सभ्यता अनि सामाजिक संरचनामा आउने परिवर्तनसँगै भाषिक संरचना, प्रयोग र स्थितिमा पनि हेरफेर आउने गर्दछ। समाज अनि भाषाका सन्दर्भमा आएका यस्ता परिवर्तनका कारण नै समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रअन्तर्गत विभिन्न पक्ष, पद्धति र प्रयोगको विकास भएको पाइन्छ। सामाजिक वर्गीकरण र स्थिति वा सन्दर्भअनुरूप भाषामा पाइने भेद अथवा विविधताबारे रहेका सैद्धान्तिक चर्चा धेरै अधिदेखि प्रारम्भ भएको मानिन्छ। तथापि वैश्वीकरणसँगै बढेको आप्रवासन अनि सामाजिक अन्तर्मिश्रण र सांस्कृतिक वर्णसङ्करको स्थितिका कारण भाषामा नौला-नौला रूपको विकास पनि भएको देखिन्छ। कोड मिश्रण र परिवर्तन अनि पिजिन र क्रिओल जस्ता भाषा वा भाषिक स्वरूपको विकासका पछि सामाजिक कारणहरू नै मुख्य रहेको मान्न सकिन्छ। वर्तमानमा आएको विज्ञान-प्रौद्योगिकी विकास र सूचना क्रान्तिका कारण पनि विश्वका प्राय सबैजसो भाषा प्रयोगमा विचलन आएको बुझिन्छ। यिनै सन्दर्भका आधारमा समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र अझ विस्तारित हुने सम्भावना देखिन्छ। समाज सँगसँगै समाजमा व्यवहार हुने भाषा पनि निरन्तर परिवर्तन हुने गर्दछ। त्यसैले समाज भाषाविज्ञान अनि समाजभाषिक अध्ययन क्षेत्र सधैं सान्दर्भिक रहने देखिन्छ। यस क्षेत्रमा अझ बढी नौला सन्दर्भ अनि नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा र विषय समावेश हुँदै जाने कुरा पनि सम्भाव्य देखिन्छ।